

**İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ALEVİLİK'TEKİ HAK-MUHAMMED-ALİ İNANCININ
HİRİSTİYANLIK'TAKİ TESLİS İLE
KARŞILAŞTIRMASI:
TESLİS BENZERLİĞİ ELEŞTİRİSİ**

OSMAN HULUSİ ARSLAN

**TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET SÜRURİ**

İSTANBUL, 2022

**İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ALEVİLİK'TEKİ HAK-MUHAMMED-ALİ İNANCININ
HİRİSTİYANLIK'TAKİ TESLİS İLE
KARŞILAŞTIRMASI:
TESLİS BENZERLİĞİ ELEŞTİRİSİ**

OSMAN HULUSİ ARSLAN

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET SÜRURİ

İSTANBUL, 2022

TEZ ONAY SAYFASI

Bu tez tarafımızca okunmuş olup kapsam ve nitelik açısından, Temel İslam Bilimleri (Kelam) alanında yüksek lisans derecesini alabilmek için yeterli olduğuna karar verilmiştir.

Tez Jürisi Üyeleri

Unvan – Ad Soyad

Kanaati

İmza

_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____

Bu tezin İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından konulan tüm standartlara uygun şekilde yazıldığı teyit edilmiştir.

Teslim Tarihi

Mühür/İmza

AKADEMİK DÜRÜSTLÜK BEYANI

Bu çalışmada yer alan tüm bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu, söz konusu kurallar ve ilkelerin zorunlu kıldığı çerçevede, çalışmada özgün olmayan tüm bilgi ve belgelere, alıntılama standartlarına uygun olarak referans verilmiş olduğunu beyan ederim.

Adı Soyadı: Osman Hulusi Arslan

İmza:

X X X X

ÖZ

ALEVİLİK'TEKİ HAK-MUHAMMED-ALİ İNANCININ HİRİSTİYANLIK'TAKİ TESLİS İLE KARŞILAŞTIRMASI: TESLİS BENZERLİĞİ ELEŞTİRİSİ

Arslan, Osman Hulusi

Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans Programı (%30 İngilizce)

Öğrenci Numarası: 187041020

Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0000-0002-6873-6175

Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası: 10471425

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Süruri

Temmuz 2022, 109 sayfa

Alevîlik-Bektaşîliğin temel yapı unsuru Hak-Muhammed-Ali inancıdır. Bu inancın kendine has yapısı onun anlaşılmasını problemlili hale getirmektedir. Bu sebeple pek çok yerli ve yabancı araştırmacı bu inancın temelinde Hıristiyanlığın teslis öğretisinin yattığını iddia etmektedir. Ancak tarihî süreç ve bu inancın oluşumunda etki eden unsurlar bütünlüklü olarak incelendiğinde bunun böyle olmadığı fark edilecektir. İşte bu çalışmanın amacı da, Hak-Muhammed-Ali inancının ortaya çıkış serüvenini gözler önüne sermek ve bu inancı teslis öğretisiyle mukayese etmek suretiyle onun Hıristiyanlığın teslis inancının bir kopyası olmadığını ortaya koymaktır. Bu çalışmanın yöntemi ise literatürde Alevîlik-Bektaşîlik tarihi ve inancı hakkında yazılmış çeşitli kaynakları incelemek ve onları analiz etmektir. Bu analiz sonucu ortaya çıkan bulgulara şu şekildedir; Alevîlik-Bektaşîliğin oluşumunda Türkmenlerin yaşantıları ve onların İslam öncesi inançları etkili olmuştur. İslam'a yeni girmiş bu topluluklar, eski inançlarının mirası üzerinde Hak-Muhammed-Ali inancını inşa etmişlerdir. Bu yönüyle Hak-Muhammed-Ali inancının Hıristiyanlığın teslis öğretisinin bir kopyası olmadığı bilakis Alevîlik-Bektaşîliğin kendi iç dinamikleri ile oluştuğu söylenebilir. İkinci olarak vahdet-i vücûd öğretisinin etkisinde bir hayli kalan Hak-Muhammed-Ali inancının tevhid akidesine de çokça vurgu yaptığı görülmektedir. Bu yönüyle de teslis ile arasında bir farkın olduğu görülmektedir. Ortaya konan bu bulgular ise, Alevîlik-

Bektaşîliği özünden kopararak değerlendirmek isteyenlere karşı bir temel direği vazifesi gerçekteşirmeyi ve Alevîlik-Bektaşîliğin daha doğru anlaşılmasını sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Babaî, Hak-Muhammed-Ali, Kalenderî, Teslis, Türkmen İnanıcı, Vahdet-i Vücûd.

ABSTRACT

COMPARISON OF THE BELIEF ON THE GOD-MUHAMMAD-ALI IN ALEVISM AND THE TRINITY IN CHRISTIANITY: THE CRITICISM OF TRINITY SIMILARITY

Arslan, Osman Hulusi

Islamic Studies (30% in English)

Student ID: 187041020

Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0000-0002-6873-6175

National Thesis Center Reference Number: 10471425

Thesis Supervisor: Asst. Prof. Ahmet Süruri

July 2022, 109 pages

The basic structural element of Alevism-Bektashism is the belief of God-Muhammad-Ali. The peculiar nature of this belief makes its understanding problematic. For this reason, many domestic and foreign researchers claim that the trinity doctrine of Christianity lies at the root of this belief. However, when the historical process and the factors affecting the formation of this belief are examined as a whole, it will be noticed that this is not the case. The aim of this study is to reveal the adventure of the emergence of the belief of God-Muhammad-Ali and to show that this belief is not a copy of the trinity belief of Christianity by comparing it with the doctrine of the trinity. The method of this study is to examine and analyze various sources written about the history and belief of Alevism-Bektashism in the literature. The results of this analysis are as follows; The lives of the Turkmens and their pre-Islamic beliefs were influential in the formation of Alevism-Bektashism. These communities, which have just converted to Islam, have built the belief of God-Muhammad-Ali on the legacy of their old beliefs. In this respect, it can be said that God-Muhammad-Ali belief is not a copy of the trinity doctrine of Christianity, on the contrary, Alevism-Bektashism is formed by its own internal dynamics. Secondly, it is seen that the belief of God-Muhammad-Ali, which is highly influenced by the doctrine of unity of existence, also emphasizes the creed of tawhid. In this respect, it is seen that there is a difference between the

trinity and the trinity. These findings, on the other hand, will serve as a pillar against those who want to evaluate Alevism-Bektashism by detaching it from its essence and will provide a more accurate understanding of Alevism-Bektashism.

Keywords: Babai, God-Muhammad-Ali, Kalenderi, Trinity, Turkmen Belief, Unity of existence.

TEŞEKKÜR

Hayatımın her anında yanımda bulunan aileme öncelikle teşekkürü borç bilirim. Sonrasında, ailemin desteğiyle çıktığım bu yolda her an önümde parıldayan bir ışık olan hocalarıma teşekkür ederim. Onlar sayesinde bugün bu tezi yazabilmekteyim. Ancak asıl teşekkür etmem gereken kişi danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Süruri'dir. Tez sürecim boyunca her an yanımda olduğunu hissettim, gösterdiği yolda ilerledim ve kendisinden güç aldım. Yine tezim hakkında yapıcı eleştirilerde bulunarak bana yol gösteren kıymetli hocalarım Doç. Dr. Fikret Soyal'a ve Doç. Dr. Ahmet Murat Özel'e teşekkürlerimi sunarım. Son olarak da her an yanımda bulunan ve bana hep destek olan eşime teşekkürlerimi sunarım.

Osman Hulusi Arslan

İSTANBUL, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iv
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR	viii
İÇİNDEKİLER	ix
BÖLÜM I GİRİŞ	1
1.1. Çalışmanın Konusu	1
1.2. Çalışmanın Önemi	2
1.3. Literatür Çalışması	3
BÖLÜM II TARİHSEL ARKA PLAN VE ALEVİLİK-BEKTAŞİLİK	7
2.1. Türklerin İslamlaşması	7
2.1.1. İslam'ın Benimsenmesinin Sebepleri ve Boyutları	8
2.2. Anadolu'da İslamiyet	10
2.2.1. Anadolu'ya Akan Nehir: Türkmenler	10
2.2.2. Türkmen Babaları	13
2.3. XIII. Yüzyıl Anadolu'sunun Siyasi Durumu ve Türkmenler	14
2.3.1. Baba Resûl-İlyas (ö. 637/1240)	15
2.3.1.1. İsyân	16
2.4. Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 669/1271)	17
2.4.1. Bektaşî Tarikatı	19
2.4.1.1. Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) (ö. 815/1412'den sonra)	20
2.4.1.2. Balım Sultan (ö. 992/1516 ?)	21
2.4.1.3. Bektaşî Tarikatının Kapatılması	22
2.5. Alevîlik	22
2.5.1. Türkmenler ve Osmanlı	24
2.5.2. Şeyh Safiyüddîn-i Erdebîlî (ö. 735/1334) ve Safeviyye Tarikatı	25
2.5.2.1. Şeyh Cüneyd (ö. 864/1460)	26
2.5.2.2. Şeyh Haydar (ö. 894/1488)	30
2.5.2.3. Şah İsmail (ö. 930/1524)	31
BÖLÜM III HAK-MUHAMMED-ALİ İNANCININ OLUŞUMU	33
3.1. Türkler ve İnançları	33
3.1.1. Türklerin Mensup Oldukları Diğer Dinler	34

3.2. Alevîlik-Bektaşîlik'te Eski İnançların İzleri	36
3.2.1. Alevîlik-Bektaşîlik ve Eski Türk Dini.....	37
3.2.2. Alevîlik-Bektaşîlik ve Şamanizm.....	41
3.2.3. Alevîlik-Bektaşîlik ve Uzak Doğu Dinleri (Budizm-Zerdüştilik-Maniheizm) .	43
3.2.3.1. Tenasüh (Reenkarnasyon)	43
3.2.3.2. Hulul (Enkarnasyon)	51
3.2.3.3. Don Değişirme	58
3.2.3.4. Özet ve Değerlendirme.....	60
3.3. Alevilik-Bektaşîlik ve Tasavvuf.....	61
3.3.1. Kalenderiyye	62
3.3.2. Hurûflik	66
3.3.3. Özet ve Değerlendirme.....	70
3.4. Hak-Muhammed-Ali İnanıcı	71
BÖLÜM IV TESLİS VE HAK-MUHAMMED-ALİ İNANCI	74
4.1 Teslisin Tarihçesi	74
4.2. Teslis	78
4.2.1. Teslisin Ortaya Çıkış Serüveni ve Kökleri.....	81
4.2.1.1. Teslisin Kökleri	83
4.3. Teslis ve Hak-Muhammed-Ali	86
4.3.1. Hak ve Baba	87
4.3.2. Oğul ve Hz. Ali	91
4.3.3. Kutsal Ruh ve Hz. Muhammed	94
4.4. Özet ve Değerlendirme.....	97
BÖLÜM V SONUÇ.....	99
REFERASNLAR.....	104
ÖZGEÇMİŞ.....	109

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Konusu

İslam kültürünün en önemli mozaiklerinden bir tanesi, Alevîlik-Bektaşîlik'tir. Alevîlik-Bektaşîlik inanç motifleri ve uygulamalarıyla İslam medeniyetinde kendine has bir yapıya sahiptir. Bu yapının kilit taşı ise Hak-Muhammed-Ali inancıdır. Bu sebeple Hak-Muhammed-Ali inancı Alevî-Bektaşî kültüründe başat rolde yer alan bir inancı ifade etmektedir. Bu inanca göre Allah, her şeyin sahibi ve yaratıcısı olarak en kutsal olandır. Hz Muhammed ve Hz. Ali de kutsal olmakla birlikte Allah'a nazaran daha az bir kutsallığa sahiptirler. Alevî-Bektaşîlerce bu inanç çokça önemli olmakla birlikte anlaşılması da bir o kadar güçtür. Konunun çetrefilliği ve büyüğü yapıları doğal olarak pek çok kişiyi bu alanda araştırma yapmaya yönlendirmektedir. Bununla birlikte yerli ve yabancı pek çok araştırmacının dikkatini çeken bu mesele hakkında çeşitli spekülâtif yorumlar yapılmış ve hâlâ da yapılmaktadır. Bu yorumlardan en çok göze çarpanı Alevîlik-Bektaşîliğin kilit taşı olan Hak-Muhammed-Ali inancının bir nevi teslis olduğu iddiasıdır. Teslis ise Baba Oğul ve Kutsal Ruhun her birisinin de Tanrı olduğunu ifade eden inancı belirtmektedir. Bazı yerli ve yabancı yazara göre Hak-Muhammed-Ali inancı teslis inancıyla birebir örtüşmektedir. Bu inanç onlara göre Hıristiyanlıktan miras alınan bir inanç unsurudur. Sonuç olarak söylemek gerekirse bu minvalde düşünen araştırmacılara göre Alevîlik-Bektaşîliğin temelinde Hıristiyanlık ve onun en önemli unsuru olan teslis vardır. Ancak tevhid anlayışlarındaki farklılık ve her iki inancın oluşum süreci incelendiğinde bunların birbirinden ayrı iki yapı olduğu ortaya çıkacaktır.

Yukarıda görüleceği üzere Hak-Muhammed-Ali inancının teslis ile eşleştirilmeye ve bir nevi onun bir kopyası haline getirilmeye çalışıldığından bahsedildi. Ancak durum pek de öyle görünmemektedir. Nitekim Alevîliğin ve Bektaşîliğin doğuşu, bu iki düşünce yapısını ortaya çıkaran dinamikler ve Hak-Muhammed-Ali inancının temelinde yatan unsurlar incelendiğinde bu durumun hiç de iddia edildiği gibi olmadığı

görülebilecektir. Hak-Muhammed-Ali inancı derinlemesine incelendiğinde nadide ve tektir. Çünkü o bir nevi ekmeğin mayalanarak oluştuğu gibi yıllar içinde yavaş yavaş mayalanarak ortaya çıkmış bir inancı ifade etmektedir. İşte bu tezin konusu da bu inancın kendine has yapısını ortaya çıkarmak ve onun nadide yapısını gözler önüne sermek olacaktır. Bu yönüyle Hak-Muhammed-Ali inancının Hıristiyanlığın teslisinin bir kopyası olmadığı, onun kendine has yapısının olduğu ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Kısaca bu tezin konusu Hak-Muhammed-Ali inancının Hıristiyanlığın teslisinin bir kopyası olmadığı ve onun etkisi altında kalarak oluşmadığıdır.

1.2. Çalışmanın Önemi

Günümüzde Alevîlik-Bektaşîlik hakkında yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından pek çok çalışma yapılmaktadır. Bu araştırmacılar Alevîlik-Bektaşîliği çeşitli açılardan incelemeye tabi tutmaktadırlar. Örneğin sosyal boyutu, tarihî arka planı ve inanç unsurları araştırmacılarca inceleme konusu yapılmaktadır. Araştırma yapılan bu alanlardan en spekülâtif olanı ise inanç boyutu olmaktadır. İnancın temelinde ise Hak-Muhammed-Ali inancı yatmaktadır. Ancak bu konunun anlaşılması zor olduğundan dolayı araştırmacılar konu hakkında kafa karışıklığı yaşamakta ve yanlış yorumlara düşmektedirler. Bu yorumlardan en dikkat çekici olanı ise, Hak-Muhammed-Ali inancının Hıristiyanların teslis inancından etkilenecek şekilde ortaya çıktığı hatta teslisin bir kopyası olduğu şeklindedir. Bu çalışma öncelikle bu inancın teslis inancı olmadığını ortaya koymaya çalışacaktır. Böylece rotası boyunca denize akan bir ırmağın, yatağının yanlış tespit edilerek oraya kaydırılmasının engellenmesi amaçlanmaktadır. Bu sayede Alevîlik-Bektaşîlik inancının temeli Hak-Muhammed-Ali, doğru bir akış içerisinde değerlendirilecek ve nehrin akışı doğal halinde muhafaza edilerek onun yıpranmaması adına önemli bir adım atılmış olacaktır.

İkinci olarak bu konu hakkında literatürde çeşitli çalışmalar olmasında rağmen, konuyu derli toplu işleyen ve olaya bütünlüklü yaklaşan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Çoğu kitap veya makalede konuya yalnızca bir satır, bir paragraf veya bir iki sayfa olarak değinildiği gözlemlenmiştir. Yine yalnızca Hak-Muhammed-Ali inancının ne olduğu konusu üzerine yoğunlaşmış onun teslise benzetilmesi hakkındaki yorumlara çok cüzi olarak cevap verilmiştir. İşte bu çalışmanın ikinci amacı da öncelikle bu dağınık yapıyı toplayarak bütünlüklü bir yapı oluşturmaktır. Bununla birlikte Alevîlik-

Bektaşîliğin tarihi arka planını inceleyerek ve teslis ile karşılaştırmalar yaparak konuyu derli toplu ve bir bütün olarak sunmaktadır.

Son olarak Alevîlik-Bektaşîliğin yazılı kaynaklardan ziyade sözlü kültüre dayanması sebebiyle onun temellerini bulmaya çalışan bazı araştırmacılar başka başka medeniyetlerde Alevîlik-Bektaşîliği arama yoluna gitmişlerdir. Ancak çalışmada da görüleceği üzere Alevîlik-Bektaşîlik İslam medeniyetinden ve Türk kültüründen doğmuş bir inanç yapısıdır. O bizzat İslam ve Türk kültürünün temelleri üzerinde yükselmiştir. Hak-Muhammed-Ali inancı da bu temellerin en önemli yapı taşıdır. Binayı kuranların zamanla Türk kültür ve İslam geleneğinden aldıkları harç ile Hak-Muhammed-Ali inancı meydana gelmiştir. Bu çalışma işte bu serüveni ortaya koymaya ve inancın temellerinin dışarda değil bilakis içeride olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

1.3. Literatür Çalışması

Bu çalışmanın amaçlarından ilki Bektaşî inancının oluşumunda etki eden tarihî süreç olduğu için, konu ile ilgili yazılmış tarih kitaplarına çokça atıfta bulunulmuştur. Öncelikle Türklerin tarihine odaklanmak gerektiğinden dolayı Osman Turan'ın eserlerinden yararlanmak elzem durumdadır. Örneğin Osman Turan'a ait, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*,¹ *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam-Medeniyeti*² ve son olarak *Selçuklular Zamanında Türkiye*³ adlı eserler Türklerin Anadolu'ya intikali, buradaki yaşantıları ve yaşam biçimleri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedirler. Alevîlik-Bektaşîliğin oluşum döneminde Anadolu'da İslam'ın ne durumda olduğunu öğrenmek ve diğer tasavvuf akımlarına da değinmek gerektiğinden dolayı bu konular hakkında da başvurulması gereken şahsiyetlerin başında Mehmet Fuad Köprülü gelmektedir. Onun, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*⁴ adlı eseri dönemin tasavvufi akımlarını ve yaşantılarının gözlemlemek adına önemli bir kaynaktır. İkinci olarak, Selçuklular döneminde Anadolu'ya Şîîliğin hâkim olduğuna yönelik iddialara karşı ve bu dönemde Anadolu'da ki İslam'ın neye benzediğini görmek adına başvurulması gereken eser, Mehmet Fuad Köprülü'nün bir diğer eseri olan *Anadolu'da*

¹ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014).

² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009).

³ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971).

⁴ Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (İstanbul: Alfa, 2020).

İslamiyet'tir⁵. Son olarak Türklerin, Selçuklular ve sonrası dönemde tasavvufi yaşantılarına göz atmak istenildiğinde Ahmet Yaşar Ocak'ın *Türk Sufiliğine Bakışlar*⁶ adlı eserine müracaat etmek gerekmektedir.

Anadolu'da İslam'ın ve o dönem inanışlarının genel portresine baktıktan sonra, spesifik olarak Alevîlik-Bektaşîliğin ortaya çıkış serüvenlerini incelemek istediğimizde başvurabileceğimiz kaynakların başında Ahmet Yaşar Ocak'ın *Babaîler İsyanı*⁷ ve *Kalenderîler*⁸ adlı eserleri gelmektedir. İlk eserde Ocak, Selçuklular döneminde Anadolu'ya gelen ve burada isyana karışan Babaî olarak adlandırılan kişilerin sonrasında nasıl bir süreç geçirerek Alevîlik-Bektaşîliğin temelini oluşturduğunu yazmaktadır. Yine ikinci eser olan *Kalenderîler* ile de kalender denen kişileri ve bu kişilerin yaşam tarzını incelemekte devamında da bu yaşam tarzının Alevîlik-Bektaşîlik'teki kuvvetle muhtemel etkilerini gözler önüne sermektedir. Bu yönüyle her iki eser de hem tarih hem de inanç konusunda Alevîlik-Bektaşîliğin temelini ışık tutmaktadır. Alevîlik-Bektaşîlik hakkında Rıza Yıldırım'ın eserleri de önemli bir yer teşkil etmektedir. Örneğin *Aleviliğin Doğuşu*⁹ adlı eser Osmanlı-Safevî çekişmesine de değinerek Alevîliğin ortaya çıkışını ve bu süreçte Türkmenlerin nasıl bir tavır sergilediklerini ortaya koymaktadır. Aynı yazarın bir diğer eseri *Bektaşîliğin Doğuşu*¹⁰ da, Bektaşîlik tarihi açısından önemli bilgiler içermektedir. Ancak unutulmamalıdır ki bu eserler aynı zamanda inanç boyutuna da değinmektedirler. Yine bu minvalde hem inanç hem de tarihi arka planı inceleyen önemli eserlerden birisi de Halil İbrahim Bulut ve Harun Yıldız'ın yazmış olduğu *Alevîlik-Bektaşîlik*¹¹ adlı eserdir. Yine Halil İbrahim Bulut'un editörlüğünü yaptığı *Anadolu'da Aleviliğin Dünü ve Bugünü*¹² adlı eser, pek çok bağlamda Alevîliği değerlendirmesi açısından dikkate değer durmaktadır. Alevîlik-Bektaşîliği hem tarih hem de inanç boyutunda inceleyen

⁵ Mehmet Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, (İstanbul: Alfa, 2017).

⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, (İstanbul: İletişim, 2018).

⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı Aleviliğin Tarihsel Alt Yapısı*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020).

⁸ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik Kalenderîler*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020).

⁹ Rıza Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu Kızılbaş Sufiliğinin Toplumsal ve Siyasal Temelleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018).

¹⁰ Rıza Yıldırım, *Hacı Bektaş Veli'den Balım Sultan'a Bektaşîliğin Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019).

¹¹ İbrahim Bulut - Harun Yıldız, *Alevîlik Bektaşîlik Tarihi, Dini, Sosyal ve Güncel Boyutlarıyla*, (Ankara: Bilay, 2021).

¹² Halil İbrahim Bulut (ed.), *Anadolu'da Aleviliğin Dünü ve Bugünü*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2010).

en önemli eserlerden birisinin de Ethem Ruhi Fıglalı'ya ait *Türkiye'de Alevîlik Bektaşîlik*¹³ adlı eser olduğunu söylemek gerekmektedir ve bu minvalde incelenmesi gereken eserlerin başında gelmektedir. Son olarak Bektaşî tekkeleriyle Hıristiyanlarca özel kabul edilen bazı mekânları karşılaştırarak bağlantılar kuran John Birge'nin *Bektaşîlik Tarihi*¹⁴ adlı eseri de Alevîlik-Bektâşîlik tarihini anlamak açısından ön plana çıkmaktadır.

Alevîlik-Bektaşîliğin daha çok inanç bağlamına odaklanan eserlere geldiğimizde ise öncelikle Ahmet Yaşar Ocak'ın ve Irene Melikoff'un eserlerine müracaat etmek gerekmektedir. Onların bu konudaki eserleri Alevîliğin ve Bektaşîliğin temelinde yatan eski inanç umdelerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Örneğin Ocak'ın, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*¹⁵ adlı eseri, Irene Melikoff'un *Uyur İdik Uyardılar*¹⁶ ve yine *Efsaneden Gerçeğe Hacı Bektaş*¹⁷ adlı eserleri Alevîlik-Bektaşîliğin İslam öncesi inanç umdeleriyle olan ilişkilerine ışık tutmaları açısından önemli bir yere sahiptirler. İslam öncesi Türk kültüründe Alevîlik-Bektaşîliğin izlerini araması açısından önemli bir eser de Mehmet Eröz'ün *Eski Türk Dini ve Alevîlik-Bektaşîlik*¹⁸ adlı eseridir. Bu eserde eski Türk dini ile Alevîlik-Bektaşîlik'teki pek çok ritüel ve inanç motifi arasında bağlantı kurulmaktadır. Alevîlik-Bektaşîliğin inanç umdelerini hakkında yazılmış olan diğer eserlerden bazıları, Rıza Yıldırım'ın *Geleneksel Alevîlik*,¹⁹ Ahmet Yaşar Ocak'ın editörlüğünü yaptığı *İslam İnançlarında Hz. Ali*,²⁰ Cenksu Üçer'in *Geleneksel Alevîlik*²¹ ve Ali Selçuk'un *Tahtacılar*²² adlı eserleridir. Yıldırım'ın eseri uzun bir saha çalışmasına dayanmaktadır ve eserde Alevî dedelerinin görüşlerine sıkça yer verilmektedir. Ocak'ın eseri Hz. Ali hakkında geniş çaplı bir portre çizmesi açısından önemlidir. Üçer'in eseri ise belirli bir bölgeyi

¹³ Ethem Ruhi Fıglalı, *Türkiye'de Alevîlik Bektaşîlik*, (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1996).

¹⁴ John Kingsley Birge, *Bektaşîlik Tarihi*, çev. Reha Çamuroğlu (İstanbul: Ant Yayınları, 1991).

¹⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018).

¹⁶ Irene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, çev. Turan Alptekin (İstanbul: Demos Yayınları, 2019)

¹⁷ Irene Melikoff, *Efsaneden Gerçeğe Hacı Bektaş*, çev. Turan Alptekin (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2010).

¹⁸ Mehmet Eröz, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevîlik Bektaşîlik*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1992).

¹⁹ Rıza Yıldırım, *Geleneksel Alevîlik İnanç, İbadet, Kurumlar, Toplumsal yapı, Kolektif Bellek*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018).

²⁰ Ahmet Yaşar Ocak (ed.), *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014).

²¹ Cenksu Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015).

²² Ali Selçuk, *Ağaçeri Türkmenleri Tahtacılar*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008).

incelemesi açısından dikkate değerdir. Selçuk'un eseri ise Alevî-Bektaşîler içerisinde Tahtacılar ismiyle anılan bir grubu incelemesi açısından ön plana çıkmaktadır. Son olarak yukarıda zikredilen eserlere ilaveten, Hak-Muhammed-Ali inancını vahdet-i vücûd düşüncesi ile ilişkilendirerek açıklama yoluna giden Sümeyra Yakar'ın yüksek lisans tezi de incelenmeye değerdir.²³

Alevî-Bektaşî inancının en önemli şahsiyeti Hacı Bektâş-ı Velî hakkında tarihi malumata sahip olmak ve onun yaşantısını (menkıbevi de olsa) öğrenmek için başvurulması gereken öncelikli eser *Velâyetname*²⁴ adlı eserdir. Bu eserde Hacı Bektâş'ın Anadolu'ya ulaşmasından itibaren vefatına dek onun başına gelen olaylardan ve yaşam öyküsünden bahsedilmektedir.²⁵ Alevîlik-Bektaşîlik'teki dört kapı kırk makam öğretisini ana kaynaktan öğrenmek istediğimizde ise, Hacı Bektâş-ı Velî'ye atfedilen *Makâlât*²⁶ adlı esere başvurmamız gerekmektedir. Alevîlik-Bektaşîlik'teki usul ve erkânı öğrenmek için ise *Buyruk* adlı esere başvurulması elzemdir.²⁷ Bunun yanı sıra Rıza Yıldırım'ın *Menâkıb-ı Evliyâ* adlı eseri pek çok Buyruk yazmasından yararlanılarak hazırlanmış olması açısından önemlidir.²⁸

Son olarak, Hıristiyanlığın oluşumu ve gelişimi hakkında başlıca bazı eserlere değinmek gerekmektedir. Öncelikle, Tüm boyutları ile Hıristiyanlığı ele alan Şinasi Gündüz'ün *Huristiyanlık* adlı eseri incelenmelidir.²⁹ Ardından Hıristiyanlık'taki önemli figürlerden birisi olan Pavlus hakkında yazılmış olan eserine müracaat etmek gerekmektedir.³⁰ Spesifik olarak teslis öğretisini incelemek için ise Mehmet Bayraktar'ın eserine bakılmalıdır.³¹

²³ Sümeyra Yakar, *Alevilikte Hak, Muhammed, Ali İnanıcı*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011).

²⁴ Hamiye Duran (ed.), *Alevî-Bektaşî Klasikleri Velâyetname*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014).

²⁵ Duran (ed.), *Alevî-Bektaşî Klasikleri Velâyetname*, 18.

²⁶ Ali Yılmaz vd. (ed.), *Alevî-Bektaşî Klasikleri Makâlât*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 27.

²⁷ Fuat Bozkurt, *Buyruk* (İstanbul: Salon Yayınları, 2020), 15.

²⁸ Rıza Yıldırım, *Menâkıb-ı Evliyâ (Buyruk) Tarihsel Arka Plan, Metin Analizi, Edisyon-Kritik Metin*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 36.

²⁹ Şinasi Gündüz, *Huristiyanlık*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2015).

³⁰ Şinasi Gündüz, *Pavlus Huristiyanlığın Mimarı*, (İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, 2014).

³¹ Mehmet Bayraktar, *Bir Huristiyan Dogması Teslis*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015).

BÖLÜM II

TARİHSEL ARKA PLAN VE ALEVİLİK-BEKTAŞİLİK

2.1. Türklerin İslamlaşması

Türkler ve İslamiyet bir insanın ruhu ve bedeni kadar yakın bir ilişkiye sahiptir. Bu ilişki aynı zamanda geniş bir coğrafyaya ve uzun bir zaman dilimine yayılmıştır.³² Nitekim bu konu müstakil bir çalışmanın konusu olacak kadar geniştir. Bu sebeplerdir ki aşağıda ele alacağımız Türklerin İslamlaşması süreci genel hatlarıyla özet olarak verilecektir.

Yukarıda da belirtildiği üzere Türklerin İslamlaşması süreci geniş bir zamana yayılmıştır, ancak Türkler İslamiyet ile peygamber vefat ettikten çok kısa bir süre sonra tanışmışlardır. Bu erken sayılabilecek karşılaşma Hz. Ömer (ö. 23/644) zamanındaki faaliyetler aracılığı ile gerçekleşmiştir. Sonrasında bu durum diğer halifeler tarafından da sürdürülecek ve Türklerin İslamiyet'e girişleri durmaksızın devam edecektir. Durum böyle olmakla beraber Türklerin bu dönemdeki İslam ile olan ilişkilerinin daha çok bireysel boyutta olduğuna dikkat çekilmektedir.³³

İslam devletinin Sâsânîlere son vermesi ile Türkler ve Arapların komşu olduğu ifade edilmektedir. Bu komşuluk sürecinde Türk-Arap çekişmeleri sebebiyle Türklerin İslam'ı benimsemelerinin aynı şekilde bireysel boyutta kaldığı belirtilmektedir. Ancak bir dönüm noktası olan Talas Savaşı (751), rüzgârı tam tersi istikamete yönlendirecektir. Bu sayede Türklerin, İslam'ı benimsemeleri daha da kolaylaşacaktır.³⁴ Nitekim Emevî hükümetinin yerine Abbâsîlerin gelmesiyle Türkler, askerî ve siyasi alanda etkin bir konuma geleceklerdir. Böylece Türkler artık bireysel olarak değil topluca İslam'ı benimsemeye başlayacaklardır.³⁵

³² Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 30.

³³ Bulut - Yıldız, *Alevilik Bektaşilik* 40.

³⁴ Bulut - Yıldız, *Alevilik Bektaşilik*, 40-42.

³⁵ Bulut - Yıldız, *Alevilik Bektaşilik*, 45-47.

Türklerin bireysel ve topluca İslam'ı benimsemeleri devam etmekle birlikte artık bu durum ikinci bir boyuta geçecek ve devlet olarak resmîyette İslam dini benimsenecektir. Bu şekilde İslam dinini benimseyen ilk Türk devletinin İdil Bulgar Hanlığı olduğu ifade edilmektedir. İkinci olarak İslam'ı benimseyen devlet ise Karahanlılardır. Onların İslamiyet'i seçmelerinin, Türkler arasında İslam'ın yayılmasında büyük bir katkısı olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu iki Türk devletinin yanı sıra İslam'ı benimseyen diğer bir devlet ise Gazneli Devleti olacak ve böylelikle İslam'ın nüfuz alanı Hindistan'a kadar ulaşacaktır. Son olarak İslam'ı benimseyen Türk devletleri arasında Selçuklular ve Osmanlıları zikredebiliriz. Bu iki devlet sayesinde İslam geniş coğrafyalara yayılacak ve artık sadece Türkler değil pek çok millettten insan İslam'ı benimsemeye başlayacaktır.³⁶

2.1.1. İslam'ın Benimsenmesinin Sebepleri ve Boyutları

İnsanların dinlerinin zorla değiştirilmesi mümkün görünmemektedir. Nitekim zorla değiştirilse bile bu durum sadece görüntüde kalacak, temelsiz bir bina gibi en küçük sarsıntıda yıkılacaktır. Ancak Türklerin İslam'ı kabul etmelerinin bu şekilde temelsiz olmadığı yani zorla İslam'ı benimsemedikleri ifade edilmektedir. Türklerin İslam'ı benimsemeleri zorla olmamakla birlikte onları bu yeni dine çeken bazı etmenler de mevcuttur. Öncelikli olarak Tanrı tasavvurundaki benzerlik, Türklerin İslam'ı ve dolayısıyla tevhit inancını benimsemelerinde büyük bir etken olarak zikredilmektedir. İkinci olarak Türklerin arasında peygamber inancının yaygın olarak bulunmayışı, onların İslam'ın peygamberine kolayca bağlanmalarını sağlamıştır. Üçüncü bir etmen ise ahiret inancı, yani ruhun ebediliği konusunda paralel fikirlerin bulunmasıdır. Dördüncü olarak, Türklerin ve İslam'ın içerisinde barındırdıkları “cihan hâkimiyeti” fikri Türklerin İslam'a bakış açılarını olumlu anlamda etkilemiştir. Türklerin “töre” yani bir nevi ahlak anlayışları ile İslam'ın getirdiği kural ve kaideler arasında bağ kurmaları da diğer bir etken olarak ifade edilmektedir. Son olarak şaman-kam kültürünün varlığı onların İslam'a girişlerinde yabancılik çekmemelerini ve İslam'ı benimsemelerini sağlamıştır.³⁷

³⁶ Bulut - Yıldız, *Alevilik Bektaşilik*, 47-52.

³⁷ Bulut - Yıldız, *Alevilik Bektaşilik*, 56-61.

Türklerin İslam'ı benimsemelerinin kolaylıklarından bahsedilmekle birlikte bu benimsemenin ne boyutta olduğu ve nasıl bir hüviyette gün yüzüne çıktığı meselesi akla gelmektedir. Ancak bu konuyu anlayabilmek için öncelikle Türklerin eski dinlerinin ne olduğu sorusu ile ilgilenmek gerekmektedir.

İslam öncesi Türk dini hakkında yapılan çalışmaların ilki olarak Wilhelm Radloff'un (ö. 1918) *Blatter aus Sibirian* adlı eseri gösterilmekte ve bu çalışmanın sonraki araştırmacılar için temel bir kaynak olduğu ifade edilmektedir.³⁸ Ona göre İslamiyet'ten önce Türklerin mensup olduğu en eski dinin Şamanizm olduğu belirtilmektedir. Ancak bu görüşün daha sonraki çalışmalarda eleştiri konusu olduğu söylenmektedir.³⁹ Türklerin dini hakkında araştırma yapan kişilerden birisi de Ziya Gökalp'tir (ö. 1924). Ona göre, Türklerin Toyunizm adı verilen bir dine mensup oldukları zikredilmekle beraber, onun Türklerin dini olarak Şamanizm'i de kabul ettiği ifade edilmektedir. Şamanizm tezinin savunucuları arasında bulunan diğer önemli şahsiyetler, Abdulkadir İnan (ö. 1976), Fuad Köprülü (ö. 1966) ve Osman Turan'dır (ö. 1978).⁴⁰

Yukarıda da belirttiğim üzere bu tez zamanla araştırmacılar tarafından eleştiri konusu olmuştur. Bu araştırmacılar arasında öncelikle Wilhelm Schmidt (ö. 1954) ve Hilmi Ziya Ülken (ö. 1974) zikredilebilir. Daha sonra İbrahim Kafesoğlu (ö. 1984) ve Jean-Paul Roux (ö. 2009), Şamanizm tezi hakkında eleştiri getirenler arasında sayılmaktadır. Onlara göre Türklerin en eski dini Şamanlık değil tabiat kültleri, atalar kültü ve Gök Tanrı kültüründen meydana gelen bir dindir.⁴¹ Ancak Türkler arasında Şamanizm öğelerinin varlığı da inkâr edilemez bir gerçektir. Bu durumda Türklerin ilk dininin Şamanizm olmadığı, ancak Şamanizm'in IX. yüzyıl ve sonrasında Türkler arasında yoğun bir şekilde etkili olduğu ifade edilmektedir.⁴²

Türklerin dinleri hakkında zikredilen bilgiler ışığında öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, insanlar yeni bir dine girdiklerinde ve hatta bu dine girmelerinin üzerinden uzun yıllar geçse bile, onlar geçmiş kültürleriyle bağlarını kesin olarak koparmazlar. Çünkü

³⁸ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 56.

³⁹ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 71.

⁴⁰ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 57-58.

⁴¹ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 58-59.

⁴² Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 72-74.

yaşam keskin hatlarla çizilmiş homojen bir yapıya sahip değildir. İnsan yaşantısı her konuda birbiriyle iç içe geçmiş unsurlardan meydana gelmektedir.⁴³ Türkler de İslam dinini kabul ettiklerinde doğal olarak eski dinlerinden, kültürlerinden ve yaşam tarzlarından tamamen kopmamış ve çeşitli unsurları İslam'a taşımışlardır. Örneğin, Şaman karakterini İslam'a uyarlayarak onu tasavvuf içerisinde yeni bir boyutta ele almışlardır. Yine bu şekilde pek çok Şamanist öge tasavvufun halka bakan tarafında yeni bir boyutta uygulanarak devam ettirilmiştir. Nitekim İrene Melikoff'un bunu "İslamlaşmış Şamancılık" olarak ifade ettiği zikredilmektedir.⁴⁴

Görüleceği üzere Türklerin İslamlaşması tek bir boyutta gerçekleşmemiştir. Onların İslamiyet'i kabul etmelerini kolaylaştıran unsurlar onların yeni dine girerken bu unsurların da beraberlerinde getirilmesine sebebiyet vermiştir. Yukarıda zikredilen kolaylaştırıcı sebepler aynı şekilde yeni dine girdikten sonra uzun yıllar dahi geçse, eski geleneklerin ve çeşitli kültürel öğelerin İslam içerisinde tekrardan yorumlanarak yaşamasına ortam hazırlamıştır.

2.2. Anadolu'da İslamiyet

Yukarıda Türklerin İslamiyet'e girişleri, konumuzdan sapmamak adına ve bu mesele başlı başına bir makale konusunu teşkil ettiğinden dolayı kısaca özetlenmiştir. Bununla birlikte ileride Türklerin eski dinlerine ve İslamlıklarına çokça atıf yapılacak ve konunun aydınlatılması sağlanacaktır. Şimdi Türklerin Anadolu'yu nasıl Türk yurdu haline getirdikleri ve burayı nasıl İslamlaştırdıkları anlatılacaktır.

2.2.1. Anadolu'ya Akan Nehir: Türkmenler

Müslümanların Anadolu ile olan ilk irtibatları Hz. Peygamber (s.a.v) (ö. 11/632) dönemine kadar uzanmaktadır. Bu irtibatın ise, Herakleios'a (ö. 20/641) bizzat Hz. Peygamberce gönderilmiş olan bir mektup ile sağlanmış olduğu ifade edilmektedir.⁴⁵ Ancak Anadolu'nun gerçek anlamda Müslümanlıkla irtibatı ve İslamlaşması Türkler aracılığı ile olmuştur. Nitekim bu irtibatların geçmişinin, Abbasi halifeleri

⁴³ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 53.

⁴⁴ Melikoff, *Efsaneden Gerçeğe Hacı Bektaş*, 31-36.

⁴⁵ Kadir Özköse, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2, (Haziran-2003), 250.

Hârûnürresîd ve (ö. 193/809) Mu'tasım (ö. 227/842) zamanına dek geriye götürülebileceği ifade edilmektedir.⁴⁶

Anadolu'nun İslamlaşmasının Türkler aracılığı ile olduğunu yukarıda belirttikten sonra, bu beldenin İslamlaşmasındaki asıl unsurun Türk göçleri olduğunu ifade etmek gerekmektedir.⁴⁷ Ancak Anadolu'ya yapılan göçlere geçmeden önce Selçuklulara dek orta Asya'da vuku bulan göç hareketlerine kısaca değinmek gerekmektedir.

Türkmenlerin göç hareketlerinin başlangıcı Göktürk devletinin yıkılışına dek götürülebilir. Bu devletin yıkılması ile ilk göç dalgasının fitili yakılmıştır. Göktürklerin yerine geçen Uygurların da hâkimiyeti kaybetmesi ile yeni yakılan bu göç ateşi yavaş yavaş palazlanmaya başlamıştır. Ancak ilk büyük Türkmen muhacereti, Kıtaylar'ın yaptıkları baskı sonucu ortaya çıkmış ve bu baskının yarattığı göç dalgasının ucu Balkanlara dek uzanmıştır. Bununla birlikte ortaya çıkan yeni bir gelişme, göç yolunun kollarının genişlemesine ve Müslüman ülkelere doğru yönelmesine sebebiyet vermiştir. Bu yeni gelişme Samani Devleti'nin 999 yılında ortadan kalkmasıdır.⁴⁸ Göç hareketleri böylece devam etmekle birlikte, 1040 senesinde Selçuklu devletinin kurulması artık yeni bir safhanın habercisi olmaktadır.⁴⁹

Memleketim sizin oturmanıza imkân verecek kadar geniş değildir. Bu sebeple doğrusu şudur ki Rûm (Anadolu) gazasına gidiniz; Tanrı yolunda cihâd yapınız ve ganimet alınız; ben de arkanızdan gelip bu hususta size yardım edeceğim.⁵⁰

XI. yüzyılda kurulan Selçuklu devleti⁵¹ yukarıda İbrahim Yınal'ın (ö. 451/1059) zikrettiği önemli bir mesele ile karşı karşıya bulunmaktaydı. Bu mesele Türkmenlerin göçü meselesidir.⁵² Onları göçe zorlayan unsurların başında, nüfuslarının ve hayvanlarının çoğalması sebebiyle topraklarının yeterli gelmeyişi zikredilmektedir. Bununla beraber çeşitli baskılar sonucu topraklarında sıkışan Türkmenlerin batıya doğru mecburi olarak hareket etmek zorunda kaldıkları ifade edilmektedir.⁵³ İşte böyle

⁴⁶ Fığlalı, *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*, 92.

⁴⁷ Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 180.

⁴⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 1-7.

⁴⁹ Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 184.

⁵⁰ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 114.

⁵¹ Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye TDV Yayınları, 1991), 3/110.

⁵² Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 114.

⁵³ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 117-118.

bir durum ile karşı karşıya bulunan Selçuklu sultanları, bu yoğun göç dalgasını Anadolu'ya yönlendirmekte ve onlara böylece yurt sağlamaya çalışmakta idiler. Nitekim böylece, Anadolu zamanla hem Türkleşecek hem de İslamlaşacaktı.⁵⁴

Anadolu'ya yapılan göçlerin yanı sıra, yapılan gaza hareketleri Sivas'a hatta Konya'ya kadar uzanmıştı ancak, Malazgirt zaferine dek Anadolu Türkmenler adına güvenli bir mesken olmaktan çok uzaktı. Çünkü Bizans gibi bir kuvvete karşı Türkmenler kendi başlarına tam manasıyla mukabele edemiyorlardı.⁵⁵ Nitekim Bizans İmparatoru Romanos Diogenes (ö. 465/1072) Türkleri Anadolu'dan atmak için büyük bir ordu hazırlamış ve 13 Mart 1071 tarihinde İstanbul'dan yola çıkmıştı.⁵⁶ Tarih 24 Ağustos Çarşamba gününü gösterdiğinde iki ordu karşı karşıya gelmişti ancak daha savaş başlamamıştı. 26 Ağustos Cuma günü ilk fitil ateşlendi ve savaş bütün hızıyla başladı. Selçuklu ordusu Bizans güçlerine karşı üstünlüğü kurmaya başlamış ve kazanan taraf olduğu barizce ortaya çıkmaya başlamıştı. Nitekim Cumartesi günü Bizans İmparatorunun esir edildiğinin haberi ile de artık Selçukluların Malazgirt zaferi tescillenmiş oluyordu.⁵⁷

Malazgirt zaferi öncesi yukarıda da belirttiğim üzere Anadolu'da güvende olmadıklarını hisseden Türkmenler, artık burasının kendileri için gerçek manada bir yurt olduğunun farkına varmışlardır. Böylece Türkmen göçleri, adeta bir nehir halini alarak Anadolu'nun her bir köşesinde akmaya başlamışlardır. Bu büyük Türkmen nehri, Süleyman Şah'ın (ö. 479/1086) 1075 yılında Anadolu Selçuklu devletini kurmasıyla daha da genişlemiştir. Sonuç olarak, pek çok Orta Çağ yazarının da belirttiği üzere, Malazgirt zaferi sonrası Türkmenler yoğun bir şekilde Anadolu'ya akın etmişlerdir.⁵⁸

Yukarıda bahsettiğim bu göç dalgası, şiddeti değişkenlik göstermekle beraber XIV. yüzyıla kadar devam etmiştir. Ancak Anadolu'nun dinî ve içtimai hayatını kökten etkileyen iki göç dalgası daha vardır ki bunlardan birisi, Hârizmşahlar ve Karahıtaylar arasındaki mücadele sonucunda ortaya çıkan göç dalgası, diğeri ise Moğol istilalarının

⁵⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 115-116.

⁵⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 20-21.

⁵⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 23-24.

⁵⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 28-30.

⁵⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 36-39.

ortaya çıkardığı göç dalgasıdır.⁵⁹ Bu göç hareketleri pek çok insanın Anadolu'ya akmasını sağlarken, içerisinde barındırdığı tasavvuf erbabının da Anadolu'ya gelmesini sağlamıştır. Bu kişiler arasında konumuz bakımından en önemli olanları ise, eski şamanların bir benzeri olan ve geleneksel inançlarını İslam içerisinde devam ettiren Türkmen babalarıdır.⁶⁰ Şimdi aşağıda Türkmen babaları ele alınacaktır.

2.2.2 Türkmen Babaları

İslam'ın Türkler arasında yayılışında etkili olan iki unsurdan birinin medrese, diğerinin ise Türk sûfiler olduğu ifade edilmektedir. Medreseler, daha çok yerleşik hayat tarzını benimseyen insanların İslam anlayışını şekillendirirken, Türk sûfiler göçebe yaşam tarzını benimseyen insanların İslam anlayışını şekillendirmiştir.⁶¹ Böylece İslam anlayışı iki farklı hüviyete bürünmüş, ortodoks ve heterodoks İslam anlayışı şeklinde kavramsallaştırılmıştır. Ancak bu tarz bir kavramsallaşmanın doğru olmayacağını ifade eden yazarlar da mevcuttur.⁶²

İslam'ı Türk sûfiler aracılığı ile öğrenen bu göçebe Türkler, aslen eski inançlarını terk etmemekle birlikte onları İslam potası içinde eritmişlerdir. Böylece kendi yeni dindarlıklarını oluşturmuşlardır.⁶³ Bu dindarlık, medresenin kelam tartışmalarından uzak,⁶⁴ eski inançlarıyla iç içe girmiş, basit ve sade, son olarak da İsmaili (Bâtınî) bir kimlik taşıyan anlayışı ifade etmektedir.⁶⁵ Bu tarz bir anlayışın Türkmenler arasında neşvünema bulmasının başlıca birkaç sebebi vardır. Bu sebeplerden ilki, onların zorlu göçebe hayatları arasında medrese ile olan irtibatlarının zayıf olmasıdır.⁶⁶ İkincisi XIII. yüzyıl Anadolu'sunda siyasi çalkantıların, medrese âlimlerini bu bölgeden uzak tutmasıdır. Üçüncü ve son olarak ise, medrese çevresinde oluşan İslam anlayışının yayılmasını sağlayacak siyasi bir gücün bulunmamasıdır.⁶⁷ İşte yukarıda zikrettiğim

⁵⁹ Ocak, "Anadolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 111.

⁶⁰ Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, 31-33.

⁶¹ Ocak, *Babaîler İsyanı*, 66.

⁶² Yıldırım, *Bektaşiliğin Doğuşu*, 39-40.

⁶³ Yıldırım, *Bektaşiliğin Doğuşu*, 38; Ocak, *Babaîler İsyanı*, 66.

⁶⁴ Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, 24

⁶⁵ Ocak, *Babaîler İsyanı*, 67.-69.

⁶⁶ Ocak, *Babaîler İsyanı*, 67.

⁶⁷ Yıldırım, *Bektaşiliğin Doğuşu*, 44.

şekilde bir inanç sistemine sahip olan ve bunu tebliğ eden Türkmen babaları akın akın Anadolu'ya göç etmişlerdir.⁶⁸

Anadolu'ya dalgalar halinde göç eden bu Türkmen babaları yukarıda zikrettiğim tarzda bir inanç pratiğini insanlara sunmakla beraber çoğunun mensup olduğu bir tasavvuf zümresi de vardır. Onlar, Anadolu'ya gelirken doğal olarak yanlarında bu öğretileri de getirmiş ve Türkmenler arasında, bu inançları sayesinde kolayca tutunabilmişlerdir. Bu öğretilerden ilki Kalenderîlikdir. Cemâleddîn-i Sâvî (ö. 630/1232-33) tarafından kurulan bu tarikat, Moğol istilasından kaçan dervişler aracılığı ile yoğun bir şekilde Anadolu'da Türkmenler arasında yayılmaya başlamıştır. İkinci öğreti ise, Ahmed Yesevî'nin (ö. 562/1166) kurmuş olduğu Yesevîlikdir. Ancak Anadolu'ya o dönem gelmiş olan dervişler arasında Yesevî zümresine bağlı olan dervişlerin sayısının az olduğu, hatta pek fazla Anadolu'yu tercih etmedikleri söylenmektedir. Bunun yanı sıra, bu görüşün tam tersi olarak Yesevî dervişlerinin Anadolu'da mevcudiyetinin olduğu da ifade edilmektedir. Yine üçüncü olarak, Anadolu'ya göç eden dervişler arasında, Kutbüddin Haydar'ın (ö. 618/1221) kurmuş olduğu Haydarîlik tarikatına mensup dervişlerin de var olduğu belirtilmektedir. Son olarak, Anadolu'ya göç eden bu dervişlerden bir kısmının da, Ebü'l-Vefa el-Bağdâdî'nin (ö. 501/1107) kurmuş olduğu Vefâiyye tarikatına mensup oldukları ifade edilmektedir.⁶⁹

2.3. XIII. Yüzyıl Anadolu'sunun Siyasi Durumu ve Türkmenler

XIII. yüzyılın ilk dönemlerinde Anadolu, hem iktisadi hem de siyasi anlamda pozitif yönde potansiyeli bulunan ve Selçuklu sultanlarınca da bu potansiyelin akıllıca kullanıldığı bir yerdi. Öncelikle 1205'te tahta geçen I. Keyhusrev (ö. 607/1211) Anadolu'nun ekonomik anlamda gelişmesi için çaba sarf etmeye başladı. Nitekim Antalya'yı topraklarına katması ve Venedikliler ile ticari bir anlaşma yapması Anadolu ticaretini geliştirmeyi amaçladığını göstermektedir. Vefatının ardından tahta geçen oğlu I. Keykâvus da (ö. 616/1220) aynı politikaları devam ettirmiştir. Onun ölümüne müteakip tahtın yeni sahibi olan I. Keykubad da (ö. 634/1237) devleti iktisadi, sosyal ve askerî anlamda zirve noktaya ulaştırmıştır. Hatta kendi dönemi

⁶⁸ Ocak, *Babaîler İsyanı*, 78.

⁶⁹ Ocak, *Babaîler İsyanı*, 83-97.

içerisinde Moğol tehlikesini ülkesinden uzak tutarak büyük başarı elde etmiştir. Lakin onun ölümü ile başa gelen II. Keyhusrev (ö. 643/1246) bu kudretli devletin temellerinin derinden sarsılmasına sebebiyet vermiştir.⁷⁰

Devletin siyasi olarak portresinin yukarıdaki gibi olduğu bir zamanda, Türkmenler esas olarak hayvancılık ile uğraşan ve derin kabile bağlarına sahip bir topluluk olarak yaşamlarını sürdürmekteydiler.⁷¹ Onlar için hayvanları hayati derecede öneme sahipti. Nitekim hayatlarını bağladıkları yegâne şey hayvanlarıdır. Hal böyle olunca onlar, hayvanlarını besleyebilmek ve korumak için yaz kış göçmek zorunda kalmışlardır.⁷² Hatta göçler sırasında yerleşik hayat tarzı sürdüren diğer yurttaşlara karşı da çoğu kez büyük zararlar vermişlerdir.⁷³ Onların bu zorlu yaşam tarzlarına ilave olarak, ekonominin gerilemesi, toprak sisteminin bozulması ve Moğol baskısı sonucu sürekli artan göç hareketleri ile de büsbütün ekonomik ve sosyal olarak zor bir duruma düşmüşlerdir.⁷⁴ Ekonomik ve sosyal olarak içine düştükleri bu durum ve bazı siyasi amiller onların Baba Resûl önderliğinde devlete karşı büyük bir isyan düzenlemelerine sebebiyet vermiştir.⁷⁵ Bu isyanın ismi Babaîler isyanıdır.

2.3.1. Baba Resûl-İlyas (ö. 637/1240)

Baba İlyas Anadolu'ya göç etmiş Türkmen babalarından birisidir. Onun, muhtemelen Moğol istilaları sonucunda Anadolu coğrafyasına geldiği ifade edilmektedir. Buraya geldikten sonra, bazı kaynaklarda onun, Amasya'ya yerleştiği ve burada faaliyetlerde bulunduğu belirtilmektedir.⁷⁶

Baba İlyas bu bölgeye yerleştikten sonra, bölgede çobanlık yaparak ve karın tokluğuna geçinerek hayatını sürdürmekle beraber, kısa sürede halk tarafından sevilen bir şahsiyet haline gelmiştir. Onun kısa sürede sevilen bir şahsiyet olmasına yardımcı olan bazı amiller vardır. Bunlar, onun sihir ve büyü bilmekle çeşitli kerametler göstermesi,

⁷⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 293-296.

⁷¹ Ocak, *Babaîler İsyanı*, 80.

⁷² Ocak, *Babaîler İsyanı*, 61.

⁷³ Mehmet Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* (Ankara: Akçağ, 2009), 76-77; Ocak, *Babaîler İsyanı*, 61.

⁷⁴ Ocak, *Babaîler İsyanı*, 57-62.

⁷⁵ Ocak, *Babaîler İsyanı*, 70-72.

⁷⁶ Ocak, *Babaîler İsyanı*, 117-118.

halkın arasındaki anlaşmazlıkları gidermesi ve derdi olup çare arayan pek çok kişinin derdine derman olması olarak zikredilmektedir. Onun, bu özellikleriyle (bilhassa sihir ve büyü kullanması ile) adeta bir şamanı andırdığı ifade edilmektedir.⁷⁷

Yukarıda ifade ettiğim üzere, o Şamanist özellikler göstermekte ve halkın ilgisini kendisi üzerine toplamaktadır. Bununla birlikte onun, halk arasındaki konumunu gösteren başka bir unsur daha vardır ki o, isminden de anlaşılacağı üzere resûl olarak adlandırılmaktadır. Bu da bize göstermektedir ki, halk ona kutsal bir kurtarıcı olarak bakmaktadır.⁷⁸ Buraya kadar anlattıklarımızdan Baba Resûl'ün ne kadar güçlü ve etkin bir karakter olduğunu anlamış bulunmaktayız. Şimdi onun isyanı nasıl çıkardığı ve nasıl devam ettirdiği kısmına geçebiliriz.

2.3.1.1. İsyân

Baba İlyas, ilahi karakteri ile halk arasında geniş bir nüfuz alanına sahip olmakla beraber, yürüttüğü propaganda sayesinde de geniş kitlelere ulaşmakta çok başarılı oluyordu.⁷⁹ Nitekim onun çağrısı, geniş bir coğrafyaya yayılarak Orta Anadolu'dan (Tokat, Çorum, Sivas, Yozgat) Güneydoğu Anadolu'ya (Adıyaman, Maraş, Kefersûd, Malatya, Elbistan) kadar ulaşmıştı. Ancak Baba İlyas bu faaliyetlerini yalnız başına yürütmüyordu. Onun en birinci yardımcısı Baba İshak adında bir kişiydi. Baba İshak'ın kişiliği, ailesi ve geçmiş hayatı hakkında bilinenlerin çok sınırlı olduğu ifade edilmekle birlikte, onun Baba İlyas'ın en önemli halifesi olduğu ve propaganda faaliyetleri için bizzat Baba İlyas tarafından Güneydoğu Anadolu bölgesine görevlendirildiği bilinmektedir.⁸⁰

Baba İshak bölgede isyan faaliyetlerini incelikle yürüterek, artık fiilen isyanın başlayacağı tarihi beklemektedir. Tarihler 1240 yılı Ağustos'unun ilk gününü gösterdiğinde, Baba İshak isyanı başlatarak öncelikle Kefersûd'u işgal eder. Oradan devam ederek Malatya'ya geçer ve yolu üzerindeki insanlardan, propaganda ettiği davasına inanmayanları öldürür. Böylece oluşturduğu Türkmen ordusunun sayısı gün geçtikçe artar. Yaklaşan tehlikenin farkına varan Malatya valisi onlara karşı durmak

⁷⁷ Ocak, *Babailer İsyani*, 118-120.

⁷⁸ Ocak, *Babailer İsyani*, 123-126.

⁷⁹ Ocak, *Babailer İsyani*, 139-140.

⁸⁰ Ocak, *Babailer İsyani*, 142-150.

için harekete geçer ancak başarısız olur. Selçukluların bu başarısız bastırma girişimi, Baba İshak ve taraftarlarının güçlerinin daha da artmasına sebep olur. Böylece daha da kuvvetlenen Türkmen ordusu, (Baba İlyas'ın, onların Canik tarafına gitmelerini istemesine rağmen) Amasya'ya doğru hareket etmeye başlar. Sivas'a ulaşan Türkmenler burada da başarıya ulaşırlar ve kendilerine olan güvenleri kat kat artmaya başlar. Bu sırada isyanı kontrol altına almak isteyen Selçuklu yönetimi, o esnada Amasya kalesinde bulunan Baba İlyas'ın üzerine saldırır ve onu öldürürler. Baba İlyas'ın ölümünden sonra Amasya'ya varan Baba İshak ve Türkmenler onun öldüğüne inanmazlar ve göğe yükseldiğini söylerler. Nitekim inançları öyle kuvvetlidir ki, teslim olmak yerine Selçuklular ile büyük bir mücadeleye girerek onları bir kez daha yenilgiye uğratırlar. Bu art arda gelen başarılar artık onların zafere olan inançlarını pekiştirir ve başkent Konya'ya doğru nihai zaferi elde etmek için yola çıkarlar. Nihayet iki ordu Malya ovasında karşı karşıya gelerek son sözü söylemek için buluşurlar. İki ordu arasında gerçekleşen bu çetin savaşın, savaş meydanındaki kesin galibi Selçuklu ordusu olur ve pek çok Babaî öldürülür. Ancak bu zafer, aslında Selçuklu devletinin o dönemdeki zayıflığının bir göstergesi olarak Moğollarca fark edilir ve Anadolu'nun Moğollarca istilası başlar.⁸¹

2.4. Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 669/1271)

Hacı Bektâş'ın kimliği hakkında kaynaklarda yeterli bilgi mevcut değildir. Onun hakkında yazılanların çoğu, vefatından yıllar sonra kaleme alınmıştır.⁸² Gerek Hünkâr'ın döneminde, gerekse daha sonraki dönemlerde onun hakkında verilen bilgilerin çoğunun da menkıbevi olduğu ifade edilmektedir.⁸³ Bu sebeplerden dolayı, Hacı Bektâş'ın gerçek tarihsel kimliğinin saptanması hususunda zorluklarla karşılaşmaktadır.⁸⁴

Hacı Bektâş'ın, Âşıkpaşazâde'den rivayetle Horasan'dan Anadolu'ya göç etmiş bir Türkmen babası olduğu nakledilmektedir. Onun Anadolu'ya geldikten sonra Baba İlyas müridi olduğu, hatta onun kardeşi Mintaş'ın Babaîler isyanına katıldığı ve orada öldüğü ifade edilmektedir. Hacı Bektâş bu isyana katılmamıştır, ancak isyandan sonra

⁸¹ Ocak, *Babaîler İsyanı*, 152-164.

⁸² Fırlı, *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*, 136.

⁸³ Fırlı, *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*, 140.

⁸⁴ Yıldırım, *Bektaşiliğin Doğuşu*, 95-96.

Babaî çevrelerinin Selçuklular tarafından takibata alınması dolayısıyla, bugünkü Suluca Karahöyük'e yerleşmiş ve burada hem gizlenmiş hem de faaliyetlerine devam etmiştir.⁸⁵ Onun buraya yerleştikten sonra kendi döneminde bizzat tarikat kurup kurmadığı ve müritlerinin olup olmadığı meselesi tartışma konusu olmuştur.⁸⁶ Ancak bununla birlikte o, tarikatın başkışisi olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Hacı Bektâş Anadolu'ya göç ettikten sonra Baba İlyas'a intisap etmiştir. Buna ek olarak onun, Ahmed Yesevî'nin müridi olarak Anadolu'ya geldiği belirtilmektedir. Ancak, Hacı Bektaş'ın tarihî olarak Ahmed Yesevî'nin müridi olamayacağı iddia edilmektedir. Bununla birlikte onun, Ahmed Yesevî gibi Türkmenler arasında faaliyetlerde bulunarak, Ahmed Yesevî'nin misyonunu devam ettirdiği söylenmektedir. Sonuç olarak Hünkâr, bir şekilde Ahmed Yesevî'ye bağlanmaktadır.⁸⁷ Bu iki durum birlikte düşünüldüğünde ise onun, Anadolu'ya gelmezden önce Yesevî öğretilerini devam ettiren Haydarîlik isimli bir tarikata mensup olduğu, sonrasında ise Baba İlyas'a intisap ederek Vefâîliğe geçtiği şeklinde bir açıklama bulunmaktadır. Nitekim Velâyetname'nin de, onu Haydarîlikle ilişkilendirdiği ifade edilmektedir. Böylelikle o, bir yandan Haydarîliğe diğer yandan da Vefâîliğe bağlanılmaktadır.⁸⁸ Bu bilgilere ek olarak onun, Alevî-Şîî olduğu yönünde bazı iddialar da mevcuttur, ancak bu iddianın lehinden ziyade aleyhine pek çok unsurun varlığı zikredilmektedir.⁸⁹

Yukarıda zikredilen hususlara ek olarak Hacı Bektâş'ın seyyid olabileceğine ve onun Mevlana ile ilişkilerinin olduğuna dair bazı iddialar mevcuttur. Yine Hünkâr'ın şeriata bağlı bir kişilik olduğu, hatta hac vazifesini bizzat yerine getirdiği bildirilmektedir. Yukarıda da bahsettiğim gibi Hacı Bektâş, Ahmed Yesevî ekolüne mensup olduğu için Bektaşî tarikatının da bu yönüyle Nakşibendiyye tarikatı ile bir irtibatının var olduğu ifade edilmektedir.⁹⁰ Son olarak Hacı Bektâş'ın karakteri ve fikri dünyasını anlamak adına onun eseri olduğu bildirilen *Makalât* adlı kitaba bakılması gerektiği ve buraya

⁸⁵ Yıldırım, *Bektaşiliğin Doğuşu*, 60-61.

⁸⁶ Yıldırım, *Bektaşiliğin Doğuşu*, 62-66.

⁸⁷ İrene Melikoff, "Alevî-Bektaşiliğin Tarihi Kökenleri Bektaşî-Kızıldaş (Alevî) Bölünmesi ve Neticeleri", *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Aleviler Bektaşiler Nusayriler*, ed. İsmail Kurt vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1999), 18.

⁸⁸ Ocak, *Babailer İsyanı*, 212-213.

⁸⁹ Yıldırım, *Bektaşiliğin Doğuşu*, 102-107.

⁹⁰ Necdet Yılmaz (ed.), *Hacı Bektâş-ı Velî ve Bektaşîlik* (İstanbul: Server İletişim, 2013), 92-101.

bakıldığında ise onun mütediyyin karakterde bir sūfî olduğunun ortaya çıkacağı belirtilmektedir.⁹¹ Buraya kadar Hünkâr hakkında edindiğimiz bilgilerden sonra, şimdi onun ismiyle anılan tarikatını anlatmaya geçebiliriz.

2.4.1 Bektaşî Tarikatı

Yukarıda da bahsedildiği üzere Hacı Bektâş, isyandan sonra Suluca Karahöyük'e gelerek yerleşir. Velâyetname'nin bildirdiğine göre, burada İdris ve Kutlu Melek (Kadıncık) adında bir karı kocanın yanına misafir olur. Özellikle burada Kutlu Melek, yani Kadıncık Ana önemli bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Velâyetname'de anlatıldığına göre, bir gün Hacı Bektâş abdest alırken burnunun kanaması üzerine, bu abdest suyunun تنها bir araziye dökülmesini Kadıncık Ana'dan istemiştir. Ancak Kadıncık Ana bu suyu dökmek yerine içmiştir. Bunun farkında olan Hünkâr, ona nasibin verildiğini ve iki evlat çocuk doğuracağını haber vermiştir. Bu menkıbeye göre, Hünkâr evlenmemiş ve mücerret olarak vefat etmiştir. Buradaki evlatların ise, yol evladı veya nefes evladı manasına geldiği ifade edilmektedir. Hacı Bektâş'ın mücerret olmadığını, yani evli olduğunu öne sürenler de vardır. Bunlar ise Kadıncık'ın İdris Hoca'nın kızı olduğunu ve Hünkâr'ın onunla evlenmek suretiyle evlatlarının olduğunu iddia etmişlerdir. Bu durum ileride, tarikat içerisinde Babağan (Hacı Bektâş'ı mücerret kabul edenler) ve Çelebiler (Hacı Bektâş'ı evli kabul edenler) isminde iki grubun oluşmasına sebebiyet verecektir.⁹²

Âşıkpaşazâde'den rivayetle, Hacı Bektâş'ın öğretisini Kadıncık Ana'dan miras alan kişinin Abdal Mûsâ olduğu ifade edilmektedir.⁹³ Bununla birlikte, bu mirasın Kadıncık Ana'dan değil de Hacım Sultan'dan da alınmış olma ihtimali üzerinde durulmaktadır. Ancak her halükarda Bektaşî öğretisini Hacı Bektâş'ın ölümünden sonra yaşatan ve yayan en önemli birinci kişi Abdal Mûsâ'dır. Onun, Osmanlı'nın kuruluş döneminde gazalara katılarak askerler arasında Bektaşî öğretisini yaydığı iddia edilmektedir. Bu yönüyle o, Hacı Bektâş öğretisinin en önemli yapı taşlarından birisi konumuna yükselmiştir. Nitekim daha sonra onun halifelerinden sayılan Seyyid Ali Sultan aracılığıyla bu öğreti ikinci bir safhaya ulaşacaktır.⁹⁴

⁹¹ Yılmaz, *Hacı Bektâş-ı Velî ve Bektâşilik*, 139-142.

⁹² Fırlı, *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*, 151-153.

⁹³ Ocak, *Babailer İsyanı*, 240.

⁹⁴ Yıldırım, *Bektaşiliğin Doğuşu*, 110-112.

2.4.1.1. Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) (ö. 815/1412'den sonra)

Seyyid Ali Sultan'ın diğeri adıyla Kızıldeli'nin, Horasan'dan Balkan fetihlerine katılmak için gelmiş olan bir şahsiyet olduğu ifade edilmektedir. Çelebiler onun, Hacı Bektâş ve Kadıncık Ana'nın evladı olduğunu iddia etmektedirler. Ancak, Hacı Bektâş'ın mücerret, yani evlenmemiş olduğu kanaati tarihçiler arasında yaygın olan görüştür. Yine onun, Horasan'dan geldikten sonra Hacı Bektâş ile görüştüğü ve aldığı emir ile Osmanlı topraklarına gittiği belirtilmektedir, ancak bu durumun tarihî olarak gerçeklik payının olmadığı bilinmektedir. Bu tarz bir yaklaşım, onun tarikat içerisindeki konumunun yüksekliğine işaret etmektedir. Onun, Osmanlı topraklarına asıl olarak Bursa'nın fethedilmesinden önce, Abdal Mûsâ ile birlikte geldiği ifade edilmektedir. Sonrasında Seyyid Ali Sultan'ın, Abdal Mûsâ emriyle Balkan fetihlerine iştirak ettiği belirtilmektedir.⁹⁵

Seyyid Ali Sultan gaza faaliyetlerinin ardından, Dimetoka bölgesinden Kızıl Deli denilen bir ırmağın yakınlarına tekkesini kurmuştur. Bu tekkenin ihtiyaçları için Yıldırım Bayezid tarafından, bazı köyler tekkeye temlik olarak yazılmıştır. Onun Osmanlı sultanları ile olan irtibatı yalnızca Yıldırım ile de sınırlı değildir. Seyyid Ali Sultan, daha öncesinde Orhan Gazi ve I. Murad devirlerine de şahit olmuş ve onlarla birlikte gazalara katılmıştır. Tekkeye yerleşmeden önceki durumu da göz önüne alındığında, onun gazi-derviş olduğu ifade edilmektedir.⁹⁶

Seyyid Ali Sultan'ın pek çok kerametinin var olduğu rivayet edilmektedir. Örneğin, kayadan su çıkarması, kılıcı ile kayayı ikiye bölmesi bunlardan bazılarıdır. Bu yönüyle onun, doğaüstü güçlere sahip önemli bir karakter olduğu vurgulanmak istenmiştir. Bununla birlikte, daha da önemlisi onun, Bektaşî tarikatının en önemli şahsiyetlerinden birisi olduğu bilinmektedir. Seyyid Ali Sultan, Bektaşîlik içerisinde on iki posttan ikincisi, yani aşçı postunun sahibi olarak görülmektedir. Yine onun Dimetoka'da kurduğu tekke, en önemli dört Bektaşî tekkesinden biri olarak kabul edilmektedir. Onun kurmuş olduğu tekke sayesinde Bektaşîlik Balkan coğrafyasında neşvünema bulmuştur.⁹⁷ Bu anlatılanların yanı sıra, onun en çarpıcı özelliği tarikatın

⁹⁵ Haşim Şahin, "Seyyid Ali Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 49/48-49.

⁹⁶ Şahin, "Seyyid Ali Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 49.

⁹⁷ Şahin, "Seyyid Ali Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 50.

kurucuları arasında sayılmasıdır. O, Hacı Bektâş ve Abdal Mûsâ ile birlikte tarikatın kurucusu olarak zikredilmektedir.⁹⁸ Bektaşî tarikatı içerisinde en önemli şahsiyetlerden biri olan Balım Sultan'ın da, Dimetoka'daki tekkede yetişmiş olması Seyyid Ali Sultan'ın tarikat içerisindeki konumunu açıklar mahiyettedir.⁹⁹

2.4.1.2. Balım Sultan (ö. 992/1516 ?)

Balım Sultan ismi, Bektaşî tarikatı içerisinde önemli bir yere sahiptir. Nitekim onun, ikinci pir olarak adlandırılması bunun en güzel örneğidir. Balım Sultan'ın hayatı hakkında, döneminde yazılmış hiçbir eser bulunmadığı için, onun hakkında detaylı tarihî bilgiye ulaşılamadığı ifade edilmektedir. Onun hakkındaki bilgilerin tamamının Bektaşî kaynaklarına dayandığı belirtilmektedir. Bu kaynaklara göre o, Mürsel Bali'nin oğludur. Hacıbektaş evlenmediği için de onun yalnızca “yol evladı” olabileceği kabul edilmektedir. Ancak bu durum Çelebilere göre doğru değildir ve o, bizzat Hacı Bektaş'ın soyundan gelmektedir. Bu bilgilere ek olarak, onun Sersem Ali'nin Sırp birisi ile evliliğinden doğduğu yönünde, Baha Said'in bir iddiası olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁰

Yukarıda anlatılanlar bir yana, onun bizim için asıl önemi Bektaşî tarikatı içerisindeki konumudur. Yukarıda da ifade ettiğim üzere o, tarikatın ikinci piri olarak adlandırılmaktadır. Bunun sebebi onun Dimetoka'dan getirilerek, Suluca Karahöyük'deki tekkenin başına getirilmesidir. Onun, Sultan II. Bayezid zamanında, devlet tarafından getirilerek Suluca Karahöyük'deki tekkenin başına geçirildiği bilinmektedir. O, buraya geldikten sonra, tarikatın şekillenmesi onun eliyle olmuştur. Tarikatın sistemleşmesini ve neşvünema bulmasını sağlamıştır. Yine pek çok öğretinin onun döneminde sistemleştirildiği belirtilmektedir. Bunlardan birisi Hak-Muhammed-Ali öğretisidir. Bu öğreti onun zamanında sistemli bir yapıya kavuşmuştur. Onun, tekkede yaptığı bu faaliyetler öylesine etkili olmuştur ki, bazıları Bektaşîliğin onunla birlikte gayri Sünni bir yapı kazandığını iddia etmektedirler. Ancak bu iddia kabul edilmemektedir. Bu bilgilere ek olarak, onun tarikatın başına geçirilmesine sebep

⁹⁸ Yıldırım, *Bektaşîliğin Doğuşu*, 123-135.

⁹⁹ Yıldırım, *Bektaşîliğin Doğuşu*, 225.

¹⁰⁰ Ahmet Yaşar Ocak, “Balım Sultan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/17-18.

olarak, o dönemde ortaya çıkan Safevî tehlikesine karşı devletin Bektaşîleri kendi tarafında tutmak istemesi gösterilmektedir.¹⁰¹

Böylece yukarıdan itibaren tarikatın kuruluşunda önemli olan kişiler anlatıldıktan sonra şimdi de, tarikatın kapatılması ve gizliliğe çekildiği dönem anlatılacaktır.

2.4.1.3. Bektaşî Tarikatının Kapatılması

Bektaşîlik tarikatı, 1826 yılına gelindiğinde büyük bir darbe almıştır. Yeniçeri ocağının kapatılması Bektaşî tarikatının da resmîyette kapatılmasına sebep olmuştur. Çünkü Sultan II. Mahmud (ö. 1255/1839) Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması emrine ek olarak, Bektaşî tarikatının da kapatılmasını emretmiştir. Kırsal bölgedeki pek çok Bektaşî tekkesi bu durumdan bir hayli etkilenerek kapanmıştır. Ancak Suluca Karahöyük'teki tekkenin durumu diğer tekkelere nazaran farklı olmuştur. Devlet bu tekkeyi korumuş ancak başına bir Nakşibendi şeyhi (Mehmed Said Efendi) atamıştır. Devlet bunu yapmakla, tekkenin ve tarikatın dönüşümünü sağlamak istemiştir. Ancak II. Mahmud'un ölümüyle birlikte, tekkeye ve tarikata uygulanan baskı azalınca tekrardan tekkede Bektaşîler etkin olmaya başlamışlardır. Hatta bu durum tekkenin içerisinde Babağan ve Çelebiler arasında bir güç mücadelesine dönüşmüştür.¹⁰² Böylece yeniden toparlanma sürecine giren tarikat, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da faaliyetlerini sürdürmüştür. Ancak tarihler 1925 yılını gösterdiğinde artık diğer tüm tarikatlar gibi devlet nezdinde tanınmayan bir yapı konumuna düşmüştür. Lakin diğer tüm tarikatlar gibi o da varlığını gizli veya açık bir şekilde günümüze kadar sürdürmüştür.¹⁰³

2.5. Alevîlik

Alevî kelimesi öncelikle Ali'ye mensup olanlar manasına gelmektedir. Yine Alevî kelimesi Hz. Ali'nin soyundan gelenler için de kullanılmıştır. Bu kelime İslam tarihi içerisinde ilk olarak, ortaya çıkan halifelik tartışmalarının akabinde kullanılmaya başlanmıştır. Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle, onun taraftarları için Alevî terimi

¹⁰¹ Ocak, "Balım Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 18.

¹⁰² Yıldırım, *Bektaşîliğin Doğuşu*, 313-320.

¹⁰³ Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/374.

kullanılmıştır. Abbasi devletinin güç kaybettiği yıllarda ise, iktidara karşı gelenler kendilerini Hz. Ali'ye nispet etmek adına bu kelimeyi kullanmışlardır. Bunlara ek olarak, bir tasavvuf terimi olarak Hz. Ali'ye bağlanan tarikat silsilesi sebebiyle bazı tarikatlar, Alevî tarikatlar olarak isimlendirilmişlerdir. Son olarak ise, bu terim Nusayriler ve asıl konumuz olan Kızılbaşlar için kullanılmaktadır.¹⁰⁴

Kızılbaş teriminin kökleri eski Türk geleneklerine dayanmaktadır. Bilindiği üzere Türkler, börk denilen, çeşitli renklerde bir baş giysisi kullanmışlardır. Hatta bu baş giysisi bazı Türk kabilelerinin ayırıcı niteliği olmuştur. Örneğin siyah başlık giyen Türk grubu için Karakalpak veya Karapapak terimi kullanılmıştır. Görüleceği üzere bu terim, insanların giydikleri baş giysisi sebebiyle kullanılagelmiştir. Bununla birlikte Kızılbaş terimi, genel kanya göre Şah İsmail'in (ö. 930/1524) babası Şeyh Haydar (ö. 894/1488) tarafından kullanıma sokulmuştur. Nitekim anlatılana göre Şeyh Haydar, kendine mensup olan Türkmen çevrelerini diğerlerinden ayırt etmek için kırmızı ve on iki bölümlü bir börk giyilmesini emretmiştir. Bu baş giysisinin adına "Tâc-ı haydarî" denilmektedir. Böylece bu giysiyi başına takanlara da Kızılbaş unvanı verilmiştir. Anlatılanlara ek olarak, Kızılbaş isminin İslam'ın ilk devirlerinden bu yana kullanıldığına yönelik bazı rivayetler varsa da bunların, kutsallık kazandırma amacıyla ortaya atıldığı ve tarihsel bir gerçeği olmadığı ifade edilmektedir.¹⁰⁵

Kızılbaş terimi yukarıda anlatılanlar ışığında, Şeyh Haydar'ın müritleri için kullanılmıştır denilebilir. Ancak sonrasında, Şah İsmail önderliğinde kurulan Safevî devletinin geniş çaptaki müntesipleri için kullanılmaya başlanmıştır. Safevî devletinin destekçileri, yani Kızılbaşlar bu adlandırmayı memnuniyetle karşılarken, bu devlete ve müntesiplerine muhalif olanlar ise kötileyici bir anlam yükleyerek kullanmışlardır. Nitekim Osmanlı devleti, bu terimi genelleştirerek kendisine isyan eden gruplar için de kullanmıştır. XX. yüzyıla gelindiğinde ise bu terim artık yerini Alevî kelimesine bırakmıştır. Sonraları bu terim Bektaşîliği de içine alacak şekilde bir anlam genişlemesi yaşamıştır. Ancak bazı araştırmacılar, Bektaşîler ve Alevîler arasındaki bazı farklılıklara dikkat çekmek için, Alevîlere köy Bektaşîleri demişlerdir.¹⁰⁶ Buraya

¹⁰⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "Alevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/368-369.

¹⁰⁵ İlyas Üzüm, "Kızılbaş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/546-547.

¹⁰⁶ Üzüm, "Kızılbaş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 547.

kadar Alevî ve Kızılbaş terimlerine işaret edildikten sonra, aşağıdaki bölümde artık Alevîliğin tarihî seyrini takip etmeye başlayacağız.

2.5.1. Türkmenler ve Osmanlı

Yukarıda anlatıldığı üzere Türkmenler, akınlar halinde Anadolu'ya göç etmişler ve Anadolu'yu İslamlaştırarak sonrasında da burada Selçuklu devletinin temellerini atmışlardır. Yine aynı göçebe Türkmenler, Osmanlı devletinin de kuruluşunda etkili olmuşlardır. Onlar, Osmanlı devletinin ilk döneminde etkin bir şekilde rol almışlardır. Onların etkinlikleri pek tabii olarak Osmanlı devletinin ilk dönemlerde kabile temelli bir anlayış ile yönetilmesine sebebiyet vermiştir. Lakin bu yönetim tarzı çok da uzun sürmemiştir. Nitekim Osmanlı devleti, kısa sürede yerleşik hayatı benimseyen bir politika seyretemeye başlamıştır. Yerleşik hayat ile birlikte artık bürokratikleşme yoluna gidilmeye başlanmıştır. Bu durum, Türkmenler ve Osmanlı arasında yavaş yavaş bir kopuşun gerçekleşmeye başladığının ilk emaresini oluşturmaktadır.¹⁰⁷

Osmanlı devletinin, kuruluşunun akabinde giriştiği bürokrat sisteme geçiş hareketi yalnızca yönetimle sınırlı kalmayarak, askerî ekonomik ve dinî alanda da kendini göstermeye başlayacaktır. Nitekim önceleri düzensiz askerî birliklere sahip olan Osmanlı, zamanla düzenli orduya geçecektir. Yine eğitim alanında da gelişmeler yaşanarak, medrese temelli bir yapı oluşturulmaya başlanacaktır.¹⁰⁸ Devlet olma bilinciyle, kontrol mekanizmasını her alanda eline almaya çalışan Osmanlı beyliği, bu sebeple zamanla Türkmenler ile olan ilişkisini kaybetmeye başlayacaktır. İlişkinin bu şekilde zayıflaması Türkmenlerin, Osmanlı devletine karşı muhalefetlerinin başlamasına sebebiyet verecektir. Bu muhalefetin ana merkez dayanağı ise Karamanoğulları olacak¹⁰⁹ ve bu merkez dayanak XV. yüzyıla dek Osmanlı ile mücadeleye devam edecektir.¹¹⁰ Ancak bu mücadele XV. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlılar lehine sonuçlanacaktır. Bu durum ise yeni bir dönemin başlangıcı olacaktır. Artık kendilerine güçlü bir dayanak noktası bulamayan Türkmenler,

¹⁰⁷ Yıldırım, *Alevîliğin Doğuşu*, 71-74.

¹⁰⁸ Yıldırım, *Alevîliğin Doğuşu*, 105.

¹⁰⁹ Yıldırım, *Alevîliğin Doğuşu*, 128.

¹¹⁰ Yıldırım, *Alevîliğin Doğuşu*, 135.

Safevîler tarafına geçmeye başlayacaklardır.¹¹¹ Şimdi Safevî devletinin tarihsel kuruluş seyrini inceleyebiliriz.

2.5.2. Şeyh Safiyüddîn-i Erdebîlî (ö. 735/1334) ve Safeviyye Tarikatı

Safeviyye tarikatının kurucusu Şeyh Safiyüddin'dir. Şeyh Safiyüddin, tarikatı kurmadan önce, Şeyh Zâhid-i Geylânî'nin (ö. 700/1301) tarikatına mensuptu ve onun eğitimi altında bulunmaktaydı. Onun ölümü ile şeyhlik postuna geçmiştir ve oradan da faaliyetlerini sürdüreceği Erdebil'e gelmiştir. Burada sürdürdüğü faaliyetler sayesinde pek çok kişi tarafından sevilmiştir. Hatta bu sevgi sadece halk kitleleri arasında kalmayıp üst sınıf insanlar ve yöneticiler arasında da kendini göstermiştir.¹¹² Kısacası pek çok kişi tarikatın mensubu olmuş ve tarikat geniş coğrafyalara yayılmıştır. Nitekim bunu daha iyi anlamak için tarikatın yayıldığı bölgelere bakmak gerekmektedir. Bu bölgeler Azerbaycan'dan başlayarak, Gilân, Taberistan, Horasan, Buhara, Türkmenistan, Türkistan, Karahıtay, Çin Türkistanı, Hindistan, Serendib, İran, Irak, Suriye, Lübnan, Hicaz, Anadolu ve son olarak Rumeli bölgeleridir.¹¹³ Bununla birlikte, tarikatın karakterine baktığımızda ise, onun Sünni bir yapısının olduğunu söylemek gerekmektedir. Hatta Şeyh Safiyüddin'in amelinde Şâfiî olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁴ Özetle tarikatın kurucusu da dâhil olmak üzere, başlangıçta tarikatta Şîî öğelere rastlanılmadığı ve tarikatın her anlamda Sünni bir karakterinin olduğu belirtilmektedir.¹¹⁵

Safeviyye tarikatının silsilesi, Şeyh Safiyüddin'den başlayarak geriye doğru Zâhid-i Geylânî, Cemâleddîn-i Tebrîzî, Şehâbeddin Mahmûd, Rukneddîn-i Sücâsî, Kutbüddîn-i Ebherî, Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî, Cüneyd-i Bağdâdî, Hasan-ı Basrî ve son olarak Hz. Ali şeklindedir. Tarikatın silsilesi yukarıdaki gibi olmakla birlikte, Şeyh Safiyüddin'in ölümünden sonra yerine oğlu, Sadreddin-i Erdebîlî (ö. 794/1392) geçmiştir. Onun gerçekleştirdiği faaliyetler tarikatın daha da kuvvetlenmesine katkı sağlamıştır. Bir ara, siyasi baskılar sebebiyle Gilân'a giden Sadreddin, sonrasında geri

¹¹¹ Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu*, 140.

¹¹² Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu*, 144-151.

¹¹³ Reşat Öngören, "Safeviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/460.

¹¹⁴ Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu*, 144-145.

¹¹⁵ Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu*, 157.

Erdebil'e dönmüş ve burada vefat etmiştir. Onun vefatı üzerine, Hâce Ali namıyla bilinen, Alâeddin-i Erdebîlî tarikat postuna geçmiştir. Onun zamanında tarikat en güçlü dönemini yaşamıştır. Nitekim bazı kaynaklara göre Hâce Ali'nin, Timur ve oğlu ile iyi ilişkiler içerisinde olduğu ifade edilmektedir, bu da onun tarikatı ne kadar yüksek bir seviyeye çıkardığının göstergesidir. Hâce Ali'nin hükümdarlar ile olan ilişkileri ve tarikatı çıkardığı yüksek konumun yanı sıra, Anadolu'da da faaliyet göstermesi adına halifeler gönderdiği bilinmektedir. Bunlardan en dikkat çeken, Somuncu Baba'dır. Nitekim Somuncu Baba'nın silsilesi Molla Fenârî'ye ulaşmakta ve tarikatın Anadolu'daki şubelerinden birini oluşturmaktadır. Hâce Ali'nin ölümüyle birlikte bu sefer de posta, Şeyh Şah unvanıyla bilinen, İbrahim (ö. 851/1447) geçmiştir. Onun zamanında da tarikat pek çok bölgede etkinliğini sürdürmeye devam etmiştir.¹¹⁶ Tarikat bu dört şeyh zamanında Sünni bir karakter üzere yönetilmiştir. Ancak Şeyh Cüneyd (ö. 864/1460) zamanında tarikatta köklü değişiklikler ortaya çıkmıştır.¹¹⁷ Şimdi Şeyh Cüneyd ve ondan sonra tarikatın tarihsel yapısı incelenecektir.

2.5.2.1. Şeyh Cüneyd (ö. 864/1460)

Tarikatın yukarıda da anlatıldığı üzere ilk döneminde Sünni bir karakterinin olduğu bilinmektedir. Ancak Şeyh Cüneyd'in posta geçmesi tarikat içerisinde bir kırılmaya işaret etmektedir. Bu kırılma tarikatın yapısını kökten ve dönülemez bir şekilde değiştirecektir. Nitekim Şeyh Cüneyd'in tarikatı dönüştürdüğü hakkında pek çok kaynağın ağız birliği yaptığı ifade edilmektedir. Örneğin Âşıkpaşazâde, İdris-i Bitlisî ve Kemalpaşazâde gibi yazarların tümünün Safeviyye tarikatının değişiminde sorumlu olarak Şeyh Cüneyd'i gösterdikleri belirtilmektedir.¹¹⁸

Şeyh Şah'ın ölümüyle birlikte, tarikat postuna Cüneyd geçmiştir. Ancak Cüneyd, posta geçtiğinde dünyevi bir hükümdarlık kurmak arzusu içerisinde olmuş ve buna binaen pek çok kişiyi yanına çekmeye başlamıştır. Bu durumun farkında olan amcası Cafer ise bu girişime karşı çıkmış ve aralarında bir çekişme meydana gelmeye başlamıştır. Bu duruma ek olarak, Cüneyd'in güçlendiğini gören Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah (ö. 872/1467) da, onun kendisine karşı bir tehdit olabileceğini düşünmeye

¹¹⁶ Reşat Öngören, "Safeviyye", 460-461.

¹¹⁷ Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu*, 157.

¹¹⁸ Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu*, 160-170.

başlamıştır. Bunun üzerine, Cüneyd'e bir mektup yazarak emellerinden vazgeçmesi gerektiğini bildirmiştir. Bu mektuba karşılık olarak Cüneyd, Cihanşah'a aralarında bir husumetin olmadığını ve hükümrânlığına karşı tehdit oluşturmadığını bildiren bir mektup göndermiştir. Ancak Cihanşah bunu kabul etmeyerek, Cüneyd üzerindeki baskısını daha da artırmıştır. Amcasının ve Cihanşah'ın baskısı sonucu Cüneyd, Erdebil'de daha fazla duramayarak burayı terk etmiştir. Ondan boşalan tarikat postuna ise amcası Cafer geçmiştir.¹¹⁹

Cüneyd, Erdebil'den ayrıldıktan sonra, rotasını Osmanlı toprakları olarak belirlemiştir. Çünkü Osmanlı'nın Safeviyye tarikatına eskiden beri iltifatının olduğunu bilmektedir. Buna ek olarak, tarikatın önceden beri Anadolu'ya gönderdiği mensuplarının varlığı, onu Osmanlı topraklarına yönlendirme hususunda ikinci bir etken olmuştur. Ermenistan ve Karabağ yolunu takip ederek Anadolu'ya giren Cüneyd, derhal II. Murad'a elçi yollamıştır. Bu elçi yanında hediye olarak, bir seccade, bir Kur'an ve bir tespih bulundurmaktadır.¹²⁰ Bu hediyelerin önemi, onların derviş yaşamına işaret eden semboller olmasıdır ve Osmanlı topraklarına savaş için gelmediğinin nişanesi olarak hükümdara sunulmalarıdır.¹²¹ Bu hediyelerle birlikte elçi hükümdardan Kurtbeli'nde onlara yaşayacakları bir yer tahsis edilmesini istemiştir. Ancak elçinin bu isteği padişah tarafından reddedilmiştir. Cüneyd'e cevap olarak da "bir postta iki padişah olmaz" cevabı verilmiştir.¹²² Çünkü padişah, Cüneyd'in fikirlerinin farkındadır ve onun hinterlandında genişçe bir Türkmen kitlesinin varlığından haberdardır. Bu durumun açıkça kendisine bir tehdit oluşturacağını fark eden hükümdar Cüneyd'in isteklerini geri çevirmiştir.¹²³

İstekleri geri çevrilen Cüneyd, burada barınamayacağını anlayarak Karaman hâkimiyetindeki Konya iline gitti. Burada, Sadreddin Konevî türbesine yerleşti. Tekkeye yerleştikten sonra bir süre burada kaldı, ancak tekkenin şeyhi olan Abdüllatîf-i Kudsî onunla görüşmekten imtina ediyordu. Bir zaman sonra tekkenin şeyhiyle bir araya geldiler ve bir görüşme gerçekleştirdiler. Bu görüşmenin üzerinden de belli bir

¹¹⁹ Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu*, 170-173.

¹²⁰ Tahsin Yazıcı, "Cüneyd-i Safevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/123-124.

¹²¹ Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu*, 174.

¹²² Yazıcı, "Cüneyd-i Safevî", 124.

¹²³ Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu*, 175-176.

zaman geçtikten sonra ikinci bir görüşme gerçekleşti. Bu ikinci görüşmede, Cüneyd'in görüşlerinin Ehl-i Sünnet akidesine zıt olduğunu ve hatta aşırı olduğunu fark eden tekkenin şeyhi onu kâfirlikle itham etti. Bu sonuç üzerine, burada da barınamayacağını anlayan Cüneyd, Varsak ülkesine doğru yol aldı.¹²⁴

Varsak ülkesine varan Cüneyd, burada da rahat bir ortam bulamayacaktır. Çünkü Şeyh Abdüllatif, Karaman hükümdarına bir mektup yazarak Cüneyd'in sapkın birisi olduğunu ve yakalanması gerektiğini bildirecektir. Bunun üzerine Cüneyd takibata alınacaktır.¹²⁵ Karaman'ın müttefiki olan Varsak beyleri, Karaman ülkesinin baskısına dayanamayarak, gönülsüz de olsa Cüneyd'in yakalanması için çalışmalar başlatacaklardır. Ancak Cüneyd, kazandığı büyükçe bir mürit topluluğunu arkasında bırakarak bu bölgeden Halep civarındaki Arus Dağına geçecektir. Daha sonra, burada elde ettiği bir kaleye yerleşerek halifeleri aracılığıyla propaganda faaliyetlerine devam edecektir. Bu faaliyetler öyle etkili olacaktır ki, bu bölgede yoğun bir nüfusa sahip olan Bedreddin Simâvî'nin (ö. 823/1420) müritleri de Cüneyd'e tabi olacaklardır.¹²⁶ Ancak bu durum bölgenin ileri gelen bazı din adamları tarafından hoşnutsuzlukla karşılanacak ve bunun üzerine Memlük sultanına mektup yazılarak, Cüneyd'in yakalanması istenecektir. Hükümdarın emriyle Halep valisi, Cüneyd'in üzerine yürüyecektir. Böylelikle Cüneyd, burada da kendisi için yaşam alanı olmadığını görecektir ve buradan Canik bölgesine geçecektir.¹²⁷

Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Canik'e gelen Cüneyd, faaliyetlerini burada sürdürmeye devam etmiştir. Nitekim burada pek çok mürit elde etmiş ve güçlenmeye başlamıştır. Cüneyd böylece tekrar eski emellerine ulaşabilmek için yeni girişimlere başlamıştır. Niksar emirinin de yardımını alarak Pontus Rum devleti üzerine saldırıya geçmiştir. Pontus Rum devleti kendisini savunmaya çalışmakla beraber, Cüneyd'e karşı çok da fazla bir direniş gösterememiştir. Ancak Pontus Rum devletinin imdadına Osmanlı devleti yetişmiştir. Çünkü Pontus Rum devleti, o dönem Osmanlı'ya haraç vermektedir. Bunun üzerine, Osmanlı devletinin emriyle Hızır Bey Cüneyd'in üzerine yürümüştür. Cüneyd daha fazla burada kalamayacağını anlayarak bölgeyi terk etmiştir.

¹²⁴ Yazıcı, "Cüneyd-i Safevî", 124.

¹²⁵ Yazıcı, "Cüneyd-i Safevî", 124.

¹²⁶ Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu*, 188-189.

¹²⁷ Yazıcı, "Cüneyd-i Safevî", 124.

Canik'ten ayrılan Cüneyd, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a sığınmıştır. Önceleri Uzun Hasan, ondan şüphe ederek onu tutuklatmıştır. Ancak Cüneyd, Uzun Hasan'ın Karakoyunlular ile mücadelesinde ona yardım teklif etmiş ve böylece güvenini kazanmıştır. Aralarındaki dostluğun bir nişanesi olarak da Cüneyd ve Uzun Hasan'ın kız kardeşi evlenmiştir. Böylece Cüneyd, aradığı siyasi desteği bularak faaliyetlerine hız vermiştir. Nitekim Diyarbakır bölgesinde Uzun Hasan'ın da desteğini alarak fikirlerini rahatlıkla yaymıştır. Gücünü tekrar kazanmaya başlayan Cüneyd, tekrar Erdebil'e dönmek üzere 1459 yılında Akkoyunlular devletini terk etmiştir. Erdebil'e tekrar dönen Cüneyd, amcası Cafer ve Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın baskılarına ikinci kez yenik düşerek buradan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Cüneyd, kuzeyde bulunan Çerkezler üzerine sefere çıkmıştır. Seferden sonra Karabağ'a geçen Cüneyd, bu sefer de Şirvanşah Halil ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Nitekim Sultan Halil, onun Karabağ'ı terk etmesini istemiştir ancak Cüneyd, kendisine gönderilen elçiyi öldürerek bunu reddetmiştir. Bu davranışın üzerine Sultan Halil, Cüneyd'in üzerine sefere çıkmıştır ve onu öldürmüştür. Onun ölümü ile birlikte başsız kalan müritleri kısa sürede yeni bir lider bularak onun birliği altında toplanmaya başlamışlardır. Bu yeni liderin ismi Haydar'dır. Haydar, Cüneyd'in Uzun Hasan'ın kardeşi Hatice Begüm ile evliliğinden doğan en küçük oğludur ve bu çocuk ileride Şah İsmail'in babası olacaktır.¹²⁸

Yukarıda Cüneyd'in Safeviyye tarikatında ne denli önemli bir kişi olduğundan ve tarikatta dönüşüm yaptığından bahsetmiştik. İşte bu dönüşüme sebebiyet veren şeyin Cüneyd'in nezdinde Türkmen dindarlığı olduğu ifade edilmektedir. Çünkü yukarıda da görüleceği üzere Cüneyd, Erdebil'den ayrılarak pek çok bölge gezmiş ve buralarda Türkmen çevrelerle iç içe olmuştur. Onun bu çevreler ile olan ilişkileri, düşünce yapısını ve dinî karakterini de etkileyerek dönüştürmüştür. Yani tarikatın bir şeyh aracılığıyla yukarıdan aşağıya şekillenmediği bilakis aşağıdan yukarıya şekillendiği ifade edilmektedir. Bu durum Cüneyd'in oğlu Haydar'a gelindiğinde daha da keskin bir hal alacaktır. Çünkü Haydar, babası öldüğünde daha doğmamıştır ve doğduğunda onun eğitimi ile ilgilenecek kişiler ise işte bu Türkmen çevreleridir.¹²⁹

¹²⁸ Yazıcı, "Cüneyd-i Safevî", 124.

¹²⁹ Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu*, 180-187.

2.5.2.2 Şeyh Haydar (ö. 894/1488)

Babasının ölümünün ardından dünyaya gelen Şeyh Haydar, daha küçük bir çocuktur. Ancak tarikatın müntesipleri, Şeyh Cüneyd'in Haydar'dan büyük başka bir oğlu olmasına rağmen ona intisap ettiler. Bunun sebebi Akkoyunlular ile olan irtibatın varlığıdır. Nitekim Haydar, yedi yaşına dek dayısı Uzun Hasan himayesinde büyümüştür. Sonrasında daha yedi yaşında iken, Erdebil'de ikamet ederek posta geçmesine izin verilmiştir. Erdebil'de iken babası gibi onun da arası Şeyh Cafer ile açılmış ve hatta onun tekkeye girmesini yasaklatmıştır. Böylece o, günden güne güçlenmeye ve kontrolü ele almaya başlamıştır. Nitekim onun, dayısı Uzun Hasan'ın kızı Halime Begüm Aga ile evlenmesi otoritesinin artmasında yeni bir dönüm noktası olmuştur. Böylelikle artık her tabakadan insanın girip çıktığı bir tekkenin şeyhliği konumuna yükselmiştir.¹³⁰ Bunlara ek olarak Haydar, aldığı bir karar ile tekkenin ve müritlerinin önemli bir özelliği üzerinde değişime sebebiyet vermiştir. Bu değişim Türkmenler tarafından giyilen klasik baş elbisesinin bırakılarak, yerine kırmızı bir başlık giyilmesi üzerinedir. Bu başlığın değiştirilmesi ise Haydar'ın gördüğü bir rüyaya dayandırılmaktadır. Rivayete göre Haydar, rüyasında ulu kişilerle görüşmüş ve bu kişiler ona kırmızı ve on iki dilimli bir taç giymesini önermişlerdir. O da derhal eski başlığını bırakarak yerine kırmızı bir başlık takmış ve müritleri de aynen onu takip etmişlerdir. Böylece artık, kendi müntesipleri diğerlerinden ayrılmış ve ileride bu durum kendilerine Kızılbaş denilmesine sebebiyet vermiştir.¹³¹

Şeyh Haydar, tekkenin şeyhi olması yanında önemli askerî niteliklere de sahip bir insandı.¹³² Nitekim o, tekkenin hem dinî hem de dünyevi gücünü tek başına elinde bulundurmaktaydı. Onun bu özellikleri ve dayısı Uzun Hasan'ın destekleri, tekkesi etrafında kümelenen Türkmenlerin sayısının her geçen gün çoğalmasına sebebiyet veriyordu. Günbegün çoğalan Türkmenler, Haydar'ın kâfirler üzerine sefer arzusunu artırıyordu. Bunun üzerine maiyetiyle görüşen Haydar, Dağıstan ve Çerkesya üzerine sefere çıkmaya karar verdi. Şeyh Haydar ve müritleri üç defa olmak üzere yaptıkları seferlerden başarı ve bolca ganimetle döndüler. Ancak bu durum, Uzun Hasan'ın ölümünden sonra tahta geçen Sultan Yakup'u rahatsız etmeye başladı. Bunun üzerine

¹³⁰ Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu*, 198-202.

¹³¹ Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu*, 203-204.

¹³² Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu*, 201.

Şeyh Haydar'ı Tebriz'e çağırarak dünyevi işlerle uğraşmamasını, tekkesinde kalmasını emretti. Hal böyle olmakla beraber, Haydar yeniden bu ülkelere sefere çıkmak için Sultan Yakup'tan izin istedi ve iznini de aldı. Ancak o sefere çıktıktan sonra, Çerkesya'ya gitmek yerine, Şirvana yöneldi ve oraya saldırdı. Haydar'ın Şirvan'a saldırması üzerine, Şirvanşah Farruhyaşar b. Sultan Halil Sultan Yakup'a bir mektup yazdı ve yardım istedi. Şirvanşah'ın damadı olan Sultan Yakup bu haberi alır almaz ordusunu Sultan Halil'e gönderdi. Nihayet iki ordu, Tabarsaran bölgesinde karşı karşıya geldi. Ardından ordular çetin bir savaşa tutuştular ve savaş Haydar'ın öldürülmesi ile Şirvanşah-Akkoyunlu ittifakı lehine sonuçlandı. Savaştan sonra, Haydar'ın çocukları Sultan Ali, İbrahim ve İsmail ile anneleri Alemşah Begüm İstahr Kalesi'ne hapsedildi.¹³³

2.5.2.3. Şah İsmail (ö. 930/1524)

Şah İsmail, babası öldükten sonra İstahr Kalesi'nde dört yıl hapis kalmıştır. Sultan Yakup'un ölümü ile birlikte İstahr Kalesi'ndeki hapis hayatı son bulmuştur. Çünkü yeni hükümdar Rüstem Bey, kardeşi ile giriştiği mücadelede Safevîlerin desteğini almak için onu İstahr'dan Tebriz'e getirtmiştir. Ancak siyasî emellerine ulaştıktan hemen sonra Safevîlerin başında bulunan Sultan Ali'yi öldürmüştür. Bu durum karşısında Safevîler, Tebriz'de bulunan İsmail'i kaçırarak oradan Erdebil'e getirmişlerdir. İsmail Erdebil'e geldiğinde küçük bir çocuktur ve Safevîler işte bu küçük çocuk etrafında toplanmışlardır. Fakat Akkoyunlular, kaçırılan İsmail'in peşini bırakmamışlardır. Bunun üzerine Safevîler, İsmail'in güvenliğini sağlamak için onu Erdebil'den Lâcîhân'a götürmüşlerdir. İsmail burada çeşitli alanlarda eğitim almaya başlamış ve tekrar ortaya çıkacağı zamana kadar eğitimini sürdürmüştür.¹³⁴

1498 yılında Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakup öldükten sonra İran bölgesini bir karışıklık sarmaya başladı. Pek çok bey bağımsız bir şekilde davranarak kendi nüfuzunu artırmaya çalıştı. Böylece bölge siyasî olarak çalkantılı bir sürecin içine girdi. Bu durumu fırsat bilen Kızılbaş beyleri daha on iki-on üç yaşlarında olan İsmail'in Erdebil'e geri gelerek kontrolü tekrar ele almasına karar verdiler. Ancak

¹³³ Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu*, 205-212.

¹³⁴ Tufan Gündüz, "Şah İsmail", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/253.

buradaki serüveni yine kısa sürecekti. Çünkü Cekirli Ali Bey'in baskıları onu burada kalmaktan men ederek yeniden ayrılmasına sebebiyet verdi. İsmail buradan ayrıldıktan sonra, Erzincan iline gitti ve buraya yerleşti. Pek çok bölgeden Türkmenler gelerek onun çevresinde kümelenmeye başladılar. Bu durumu gören diğer Türkmen birlikleri de akın akın gelerek onun etrafında büyük bir güç oluşturmaya başladılar. İyice güçlenmiş olan İsmail, Erzincan'dan ayrılarak öncelikle Şirvanşahlar üzerine yürüdü, ardından Akkoyunluları mağlup ederek tahta geçti ve ülkenin büyük bir kısmını eline geçirdi. Bu sırada pek çok faaliyet yaptı. Ülkede Şiîliği resmî mezhep yaparak onu yaygınlaştırmak için gayret sarf etti. Ezanı değiştirdi ve kendi adına para bastırdı. İlerleyen yıllarda pek çok bölgenin kontrolünü eline geçirmek için seferler düzenledi ve böylece hâkimiyet alanını genişletti. Bu sırada Osmanlı devleti onun faaliyetlerini izlemekle birlikte, kendi topraklarından Türkmenlerin İsmail'in tarafına gitmesini engellemek için de sıkı tedbirler aldı. Bunun üzerine İsmail, II. Bayezid'e Şeybânî Han'ın kesik başını göndererek hem Türkmenlere karşı uygulanan politikadan memnuniyetsiz olduğunu belirtti, hem de böylece hükümdarı tehdit etti. Ancak Sultan bu duruma cevap vermedi. Lakin durum, Yavuz Sultan Selim'in başa geçmesiyle farklı bir hal alacaktı. Nitekim Yavuz, sultan olduktan sonra İsmail'e karşı sert tedbirler alarak savaş hazırlıklarına başladı. Daha sonra Osmanlı ordusu Şah İsmail üzerine sefere çıktı. Bu durumu haber alan Şah da hazırlıklarını tamamlayarak karşı durmak için yola koyuldu. İki ordu Çaldıran ovasında karşı karşıya geldi. Burada gerçekleşen savaşta Şah İsmail ağır bir hezimete uğradı. Sonrasında devlet işlerinden elini eteğini çekerek kendini eğlence hayatına kaptırdı. Seneler 1524'ü gösterdiğinde ise hayata gözlerini yumdu.¹³⁵

¹³⁵ Gündüz, "Şah İsmâil", 253-255.

BÖLÜM III

HAK-MUHAMMED-ALİ İNANCININ OLUŞUMU

3.1. Türkler ve İnançları

Türkler yukarıda da işaret edildiği üzere dünyanın pek çok bölgesine göç etmişler ve çeşitli farklı dinden insanlar ile etkileşim halinde olmuşlardır. Bu etkileşim, kültürel sanatsal ve pek çok farklı boyutta olmakla birlikte dinî anlamda da gerçekleşmiştir.¹³⁶ Örneğin Budizm, Maniheizm, Nesturi Hıristiyanlık ve Musevilik etkileşime girdikleri dinlerden bazılarıdır.¹³⁷ Ancak Türklerin kendilerine has özel bir dinleri de mevcuttur. Bu dinin ismi Şamanizm veya Totemizm değil, Gök Tanrı inancıdır. İşte Türkler, İslamiyet'i benimsemeden önce asıl din olarak bu inanç sistemini benimsemişlerdir.¹³⁸ Türklerin benimsedikleri bu dinin temel bazı karakteristik öğeleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki Gök Tanrı inancıdır. Bu inanca göre, her şeyden üstün, eşi benzeri olmayan bir tanrı mevcuttur ve tüm her şey onun kontrolü altındadır.¹³⁹ Tanrı'nın gök ile ilişkilendirilmesi onun yüceliğine bir işarettir ve göğe tapınma mevcut değildir. Bu tanrının yeryüzüyle ilişkisi doğrudan ve dolaylı olarak iki türdür. Doğrudan yaptıkları bizzat kendi tarafından yapılırken, dolaylı olarak yaptıkları ise hakanlar eliyle yaptıklarıdır. Ancak özetle şunu söylemek gerekir ki Türklerin inandıkları bu tanrı her şeye gücü yeten bir tanrıdır. Bu özellikse ileride Türklerin İslam'a girmelerini kolaylaştıracaktır.¹⁴⁰ Bu inanç sisteminin ikinci parçası ise atalar kültürüdür. Buna göre atalar kutsal birer varlıklardır. Şayet onlar ölse bile, onların gizli bazı güçlerinin olduğuna inanılır ve onlara saygıda kusur etmemek gerekmektedir.¹⁴¹ Bununla birlikte atalar kültürüne göre ölen kişinin ruhu yok olmaz bilakis o canlı ve diridir.¹⁴² Bu inancın son parçası ise tabiat kültürleridir. Bu inanca göre doğada bulunan neredeyse her şeyin gizli bazı güçlerinin olduğuna inanılır. Bu sebeple doğada bulunan varlıklara karşı aynı

¹³⁶ Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 74.

¹³⁷ Bulut - Yıldız, *Alevîlik Bektaşîlik*, 15.

¹³⁸ Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 74-75.

¹³⁹ Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 75-76.

¹⁴⁰ Bulut - Yıldız, *Alevîlik Bektaşîlik*, 16-17.

¹⁴¹ Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 76.

¹⁴² Bulut - Yıldız, *Alevîlik Bektaşîlik*, 22.

atalara olduğu gibi saygı gösterilmesi gerekmektedir.¹⁴³ Örneğin dağlar, tepeler, kayalar ve ağaçlar gibi doğal unsurlar Türkler için kutsal varlıklar olmuşlar, onlar canlı birer birey gibi muamele görmüşlerdir. Ancak onlara karşı gösterilen bu saygı bir tapınma anlamı içermemektedir.¹⁴⁴

Son olarak yukarıda da ifade ettiğim üzere Türklerin inanç sistemi Gök Tanrı inancıdır. Ancak Türklerin, Şamanizm'e inandıkları ve şaman oldukları yönünde iddiaların var olduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte Şamanizm bir din değil bilakis bir ritüeller bütünüdür. Bu yönüyle Türklerin dininin direkt olarak Şamanizm olduğu söylenemez, fakat Türkler bu inanç sisteminden çok fazla etkilenmişlerdir. Bu öğretilerini de peşlerinden Anadolu'ya dek yanlarında getirmişlerdir.¹⁴⁵

3.1.1. Türklerin Mensup Oldukları Diğer Dinler

Türkler yaşadıkları ve devlet kurdukları alanlarda, Çin, Hint ve İran kültürlerine komşu olmuşlardır. Bu komşuluk ilişkileri onların yeni kültürlerle etkileşime girmelerine sebep olmuştur. Özellikle bu bölgelerden dinî anlamda etkilenmişlerdir. Bu etkilenme Göktürk hanlığının yıkılması ile daha da artmış ve böylelikle Türkler Budizm, Maniheizm, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerden etkilenmeye başlamışlardır. Ancak Türkler bu dinlerin etkisi altında çok da fazla kalmamışlardır. Nitekim bu dinler daha çok şehrli halk arasında yayılmış, göçebe Türkler arasında ise varlığını çok fazla sürdürmemişlerdir.¹⁴⁶ Göçebe Türkler asıl dinleri ve gelenekleri olan Gök Tanrı inancını muhafaza etmişler ve onu yaşatma gayretinde olmuşlardır. Nitekim İslamiyet'i kolayca benimseyebilmelerinin sebebi de, onların eski inançlarından pek çok unsuru İslamiyet'i benimsedikten sonra da yaşatabilmeleri olmuştur.¹⁴⁷

Türklerin etkisi altında kaldıkları dinlerin başında Budizm gelmektedir. Budizm'in miladi II. yüzyıldan başlayarak X. yüzyıla kadar Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar arasında yayıldığı ve onları etkisi altına aldığı ifade edilmektedir. Ancak bu etki

¹⁴³ Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, 76-77.

¹⁴⁴ Bulut - Yıldız, *Alevilik Bektaşilik*, 18-20.

¹⁴⁵ Bulut - Yıldız, *Alevilik Bektaşilik*, 23-24.

¹⁴⁶ Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, 78.

¹⁴⁷ Bulut - Yıldız, *Alevilik Bektaşilik*, 25.

saydığım devletler nezdinde farklı farklı olmuştur. Öncelikle ifade etmek gerekirse, Budizm Hunlar ve Göktürkler arasında etkinliğini yönetici sınıf arasında göstermiştir. Bu din halk arasında pek fazla tutunamamıştır. Ancak durum Uygurlara geldiğimizde ise değişiklik göstermiştir. Uygurlar bu dini yerel halk da dâhil olarak benimsemişlerdir. Bunlara ek olarak Türkler arasında böylece yaygınlık gösteren Budizm'in konumuz açısından da önemli olan bir doktrini mevcuttur. Bu doktrin tenasüh inancıdır. Nitekim bu doktrin Türklerin Müslüman olmasından sonra da, onların inançlarında hâlâ etkili olduğu ve bu inancı yaşattıkları görülmektedir.¹⁴⁸

Türkler arasında etkili olan dinlerden birisi de Zerdüştiliktir. Bu din İran kültür havzasında doğmuş ve sonrasında Türkler arasında da etkinlik göstermiştir. Çeşitli sebepler (İran'dan gelen göçler, ticaret vb.) vasıtasıyla Zerdüştilik Türkleri etkisi altına almış ve bazı Türkler de bu dini benimsemişleridir. Buna ek olarak Türkleri etkisi altına alan dinlerden birisinin de Mazdeizm olduğu söylenebilir. Son olarak dikkat çekilmesi gereken husus ise Türklerde yaygın bir şekilde var olan ateş kültürünün menşeinin yukarıda saydığım bu dinler olmadığı belirtilmektedir. Nitekim ateş Zerdüştiliğin aksine, Türklerde kutsal olmasına rağmen ona tapılan bir nesne olmamıştır.¹⁴⁹

Türklerin etkisi altında kaldıkları dinler, yukarıda da ifade ettiğim üzere çeşitlidir. İşte bu etki altında kalınan dinlerden bir diğeri de Maniheizm'dir. Bu dinin Orta Doğu ve Uzak Doğu dinlerinin karışımı olarak Mezopotamya'da ortaya çıktığı belirtilmektedir. Yaygınlık alanı olarak ise Anadolu, Suriye, Orta Asya ve Çin olarak gösterilmektedir. Son olarak bu dinin Türkler arasında kabul görmesinde, bu dinde yer alan tenasüh inancı ile Türklerin inançlarında bulunan atalar kültürünün birbirine yakınlığının etkili olduğu söylenmektedir.¹⁵⁰

Türklerin benimsedikleri dinlerden bir diğeri ise Hıristiyanlıktır. Türkler kavimler göçü ile Orta Asya'dan göç ettiklerinde iki farklı koldan yol almışlardır. Bunlardan birisi Anadolu'ya akan kol diğeri ise Balkanlar ve Avrupa'ya yönelen koldur. İşte Türkler aslen bu ikinci kolun yöneldiği Avrupa topraklarında Hıristiyanlığı

¹⁴⁸ Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, 79.

¹⁴⁹ Bulut - Yıldız, *Alevilik Bektaşılık*, 28-30.

¹⁵⁰ Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, 79.

tanımışlardır. Aslen Hıristiyanlık Orta Asya'da pek yaygınlık gösterememiştir.¹⁵¹ Yalnızca belli zaman ve bölgelerde Nesturi Hıristiyanlığın Orta Asya'da yayıldığı söylenebilir.¹⁵² Bu bilgilere ek olarak Selçuklu döneminde Bizans topraklarında yaşayan Türk Hıristiyanların, Selçuklu topraklarına göç ederek burada İslamiyet'i seçtikleri de ifade edilmektedir.¹⁵³

Türklerin benimsemiş oldukları dinlerden burada zikredeceğimiz son din Yahudiliktir. Türkler tarafından Yahudiliğin sınırlı bir şekilde yalnızca Hazarlarca benimsendiği ifade edilmekte, Hazarlarda da bu dini benimseyenlerin yalnızca aristokrat çevre ve devlet yöneticileri olduğu belirtilmektedir. Halk ise Yahudilikten uzak durmuş ve bölgede var olan diğer bazı dinleri benimsemişlerdir.¹⁵⁴

3.2. Alevîlik-Bektaşîlik'te Eski İnançların İzleri

Bilindiği üzere Türkler, Anadolu'ya göç dalgaları ile gelip burayı ilerleyen süreçte kendilerine yurt edinmişlerdir. Nasıl ve ne şekilde geldikleri yukarıda ilk bölümde anlatıldığı için burada daha fazla üzerinde durulmayacaktır. Yine ilk bölümde gösterildiği üzere bu göçmen topluluklar aracılığıyla Alevîlik ve Bektaşîliğin temelleri atılmıştır.

Alevîlik ve Bektaşîliğin temellerini atan bu Türkmenler Anadolu'ya geldiklerinde çoktan Müslüman olmuşlardır. Ancak göçebe bir yaşam sürdürdükleri için İslamlaşmaları, şehir merkezinde yaşayanlara oranla farklı olmuştur. Nitekim onlar uzun yıllar eski gelenekleri ve inançları ile baş başa kaldıktan sonra bu yeni din ile karşılaştıklarında onu kabul etmelerine rağmen, eski inançlarından bazı unsurları peşleri sıra getirmişlerdir. Çünkü insani olarak da pek tabiidir ki, uzun yıllar belli bir pratiği devam ettiren ve bu pratikleri ayrılmaz parçaları haline getiren bu insanların, yeni bir dine girdiklerinde eski inançlarını tamamen silip atmaları imkânsızdır. Bu nedenle göçlerle Anadolu'ya gelen Türkmen zümrelerinin inançları arasında işte bu eski geleneklerinin ve inançlarının izleri vardır.¹⁵⁵ Ancak burada son olarak şunu da

¹⁵¹ Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 80.

¹⁵² Bulut - Yıldız, *Alevîlik Bektaşîlik*, 34.

¹⁵³ Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 80.

¹⁵⁴ Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 80.

¹⁵⁵ Bulut - Yıldız, *Alevîlik Bektaşîlik*, 62-63.

belirtmek gerekir ki, bu eski geleneklerin yeni dinin ana inanç umdeleriyle çatışanları pek tabi olarak sürdürülmemiş ve geride bırakılmıştır.¹⁵⁶

Göçler ile Anadolu'ya gelen Müslüman Türkler, Anadolu'yu yavaş yavaş İslam beldesi haline getiriyorlardı. Ancak buraya geldiklerinde kendilerine ve dinlerine yabancı unsurlarla karşılaşılıyorlardı. Karşılaştıkları bu unsurlar, Bizans ve Ermeni miraslarıydı. Bununla birlikte, pek tabi olarak yeni komşuları olan Hıristiyanlarla da yüz yüze geliyorlardı. Fakat eski geleneklerine sıkı sıkıya bağlı bulunan göçebe halk, bu yeni komşularının inanç ve geleneklerine karşı mesafeli duruyorlardı. Bu durum şehirli halk tarafında da pek farklı değildi. Ancak, şehirli halkın Hıristiyan yeni komşularına mesafeli duruşları eski geleneklere bağlılık değil, bilakis yeni medeniyetleri olan İslam medeniyetine sıkı sıkıya bağlı bulunmalarıydı. Nitekim onlar derin bir medrese eğitiminden geçerek, Arap ve İran medeniyetinden aldıkları unsurlarla ilmek ilmek işlenerek yeni bir form almışlardı. Girdikleri bu yeni formun da Hıristiyan komşularında bulunandan daha incelikli bir yapısının olduğunu düşünerek onlara iltifat etmiyorlardı. Sonuç olarak bu durum Türkler ve Hıristiyanlar arasında etkileşim en asgari seviyede kalmasına sebebiyet veriyordu.¹⁵⁷ Etkileşimin asgari seviyede olması hiçbir etkileşimin olmadığı anlamına gelmemektedir ve bu bağlamda etkileşim örnek verecek olursak kutsal bazı Hıristiyan mekânları veya azizleri Türkmenlerce İslamleştirilerek kendi kutsal mekânları veya (azizleri) evliyalara haline dönüştürülmüşlerdir.¹⁵⁸ Ancak bu etkileşimin ne Hak-Muhammed-Ali inancına etki edip etmediği ve bu inancın temelinde neyin yattığı aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

3.2.1. Alevîlik-Bektaşîlik ve Eski Türk Dini

Eski Türk dininin en önde gelen inanç unsuru, yukarıda da zikredildiği üzere Gök Tanrı inancıdır. Ancak bu inancın ihtiva ettiği en önemli unsurlardan birisi de, gökyüzünün ve burada bulunan diğer unsurların kutsal olarak algılanarak bunlara hürmet gösterilmesidir. Nitekim güneş, ay ve yıldızlar eski Türkler tarafından

¹⁵⁶ Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 92.

¹⁵⁷ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 238.

¹⁵⁸ Burhan Oğuz, *Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri II*, (İstanbul: Simurg, 1997), 301-304.

kendilerine tazim ve hürmet gösterilen varlıklar olmuşlardır.¹⁵⁹ Aynı şekilde bu tür göksel varlıklar, Alevî-Bektaşî geleneği içerisinde de kutsal varlıklar olarak yer bulmuşlardır. Örneğin, Pir Sultan Abdal'ın (ö. 998/1589-90) bilinen bir şiirinde “Ay Ali'dir, gün Muhammed, balıklar da suya hasret” şeklinde bir cümle bulunmaktadır. Böylece Pir Sultan'ın Hz. Ali'yi ay, Hz. Muhammed'i de güneş olarak telakki ettiği belirtilmektedir. Buradan hareketle de Türklerin eski inancında var olan Gök kültürünün, Alevî-Bektaşî inanç yapısı içerisinde devam ettiği ifade edilmektedir.¹⁶⁰ Buna ek olarak güneş motifine ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Bilindiği üzere pek çok inanışta güneş, çoğunlukla tanrı ile özdeşleştirilmektedir. Güneş motifinin Alevî-Bektaşî gelenekte de ayrı bir yerinin olduğu ifade edilmektedir. Buna göre Ali ve güneş arasında çok sıkı bir bağ kurulmaktadır. Nitekim bazı köylerde sabah kalkıp Alevilerce güneşe (bu minvalde Ali'ye) dua edildiğinden bahsedilmektedir.¹⁶¹

Gök kültürü içerisinde yer alan unsurlardan birisinin de yıldız olduğu bilinmektedir. Bu inanç yapısına göre Türklerin yıldızlara da saygı gösterdikleri ve onları kutsal saydıkları ifade edilmektedir. Bu yıldız inancına göre Çolpan-Çoban veya Zühre isminde bir yıldız kutsal sayılmaktadır. Bu Zühre yıldızının aynı şekilde Alevî-Bektaşî geleneği içerisinde de önemli bir yerinin olduğu ifade edilmektedir. Örneğin, Hz. Fatıma'nın isminin Alevî-Bektaşî kitleler arasında Fâtımatü'z-Zehra yerine Fâtımatü'z-Zühre şeklinde yer aldığı belirtilmektedir. Yine Pir Sultan'ın şiirlerinde Zühre kelimesinin varlığına işaret edilerek, yıldız motifinin Alevî-Bektaşî inanç yapısındaki önemine işaret edilmeye çalışılmaktadır.¹⁶²

Eski Türk dininin önde gelen diğer önemli inanç unsuru ise atalar kültürüdür. Bu inanışa göre, ölmüş atalar ile yaşayanlar arasında kuvvetli bir bağ vardır. Bu bağ ölüm ile kopmamış bilakis devam etmektedir. Nitekim ölen ataların, yaşayan insanların işleri üzerinde iyi veya kötü tasarruflarının olduğuna inanılmaktadır. Hal böyle olunca Türkler ölen atalarına saygıda kusur etmemişlerdir. Aynı şekilde, Alevî-Bektaşî inancı içerisinde de ölmüş atalara büyük saygı gösterildiğinin örnekleri mevcuttur. Örneğin Eröz'ün naklettiğine göre, Tahtacıardan olan Felteş Emmi isimli bir kişi “Ölümüz çok

¹⁵⁹ Eröz, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik*, 108-113.

¹⁶⁰ Eröz, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik*, 116-117.

¹⁶¹ Melikoff, *Efsaneden Gerçeğe Hacı Bektaş*, 57-58.

¹⁶² Eröz, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik*, 119-121.

gıymatlıdır beyim” diyerek, ölmüş atalarına karşı gösterdikleri büyük önemi vurgulamaktadır. Bununla birlikte, yine Tahtacılar arasında mezarlıkların bir nevi piknik alanı gibi kullanıldığı, oralarda ataların da istifade etmesi için yemekler yenildiği ve buraların birer çiçek bahçesi haline getirildiği ifade edilmektedir. Bunun sebebi ise ölmüş atalara saygı ve sevginin devam ettirilmesini gerekli kılan atalar kültü inancıdır.¹⁶³

Eski Türk inancının son unsuru ise tabiat kültleridir. Tabiat kültleri içerisinde dağlara, tepelere, taşlara, kayalara, ağaçlara ve diğer doğal unsurlara kutsallık atfedilir. Öncelikle, dağ-tepe kültürünü ele alacak olursak, bilindiği üzere eski medeniyetlerin pek çoğunda dağ, büyüklüğünden etkilenilen yüce bir varlık olarak kutsal bir obje şeklinde düşünülmüş veya orada kutsal varlıkların olduğuna inanılmıştır. Örneğin Türklerde, Ötüken Dağı diğer dağlardan ayrı bir yere sahiptir. Yine Türkler’in neredeyse her boyunun kendine ait bir kutsal dağının bulunduğu ve bu boyların hep birlikte ortaklaşa takdis ettikleri bir dağlarının olduğu da ifade edilmektedir. Nitekim Han-yoan isminde bir dağın, her sene Hunlar tarafından tanrıya kurban kesilen bir yer olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Dağ tepe kültürü ile ilgili örnekler çoğaltılabilmekle birlikte, asıl konumuz olan Alevî-Bektaşî etkileşimi üzerinde duracak olursak karşımıza bazı örnekler çıkacaktır. İlk olarak, Hacı Bektâş’ın Suluca Karahöyük’e geldiğinde Arafat Dağı isimli bir yerde sürekli ibadet ettiği için burasının kutsal sayıldığından bahsedilmektedir. Yine Hacım Sultan’ın mütemadiyen yüksek tepeler bularak oralarda ibadet ve taatle uğraştığı ifade edilmektedir. Bu bahsettiklerime ek olarak Anadolu’da, Kırıkkale’de Denek Dağı, Bingöl Dağları üzerinde yer alan Kaşkar Tepesi Alevî-Bektaşî çevrelerce kutsal sayılan yerler olarak örnek gösterilebilir. Bu dağlarda, kutsal varlıklar olduğu veya bizzat bu dağların kendi güçlerinin olduğu düşünülerek hâlâ buralarda çeşitli törenlerin yapıldığı ifade edilmektedir.¹⁶⁴

Eski Türk dininde kutsal kabul edilen objelerden bazıları da taşlar ve kayalardır. Örneğin, Uygurlar ile ilgili anlatılan bir hikâyeye göre, Uygurların kutsal saydıkları bir taşın bahsedilir. Bu taşın kutsal sayılmasının sebebi, Uygurların onu bereket ve bolluk kaynağı olarak görmeleridir. Uygur ülkesi bu kaya sayesinde felaketlerden ve kötülüklerden korunmaktadır. Ancak bu durumu fark eden Çinliler, bu kayayı almak

¹⁶³ Eröz, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik*, 67-68.

¹⁶⁴ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 113-120.

için bir entrikaya başvururlar. Uygur hükümdarının oğluna imparatorlarının kızını gelin olarak vermek karşılığında bu kayayı istemektedirler. Halkın karşı koymasına karşın, hükümdar teklifi kabul eder. Ancak kaya Çinlilere geçer geçmez parçalanır ve işte o zaman Uygur ülkesine felaketler yağmaya başlar.¹⁶⁵ Aynı şekilde kaya ve taşların kutsallığı konusunda, Alevî-Bektaşî inancı içerisinde de pek çok farklı menkıbeye rastlanmaktadır. Örneğin bir menkıbeye göre, bir gün Seyyid Muhammed Hayrânî isimli bir kişi aslanı binek yapıp eline de bir yılanı kamçı yapmış olduğu halde Hacı Bektâş-ı Velî'yi ziyarete gelmiştir. Bunu gören Hünkâr kızıl bir kayayı kendisine binek yaparak, gelen kişiyi karşılamaya gitmiştir. İşte bu kayanın günümüzde tekkenin yakınlarında bulunduğu ve onun kutsal kabul edildiği belirtilmektedir.¹⁶⁶

Eski Türk dini ve Alevîlik-Bektaşîlik arasında kuracağımız bağlardan sonuncusu ise ağaç kültü üzerinedir. Bilindiği üzere Eski Türk inancında bazı ağaçlar mukaddes sayılmıştır. Onların etrafında çeşitli kutsal törenler yapılmıştır. Ağacın kutsal sayılması yanında Uygurlar arasında, insanın dahi ağaçtan türediğine yönelik bir inanış vardır. Bu inanca göre fusuk ve naj isimli iki ağaç, gökyüzünden gelen bir ışık vasıtasıyla çocuk sahibi olmuşlardır. İşte bu çocuk Uygurlara göre kendilerinin ilk atasıdır ve Uygurlar bir ağaçtan türemişlerdir.¹⁶⁷ Ağaç kültürünün Alevî-Bektaşî inancı içerisindeki yerine gelecek olursak karşımıza pek çok menkıbe çıkmaktadır. Öncelikle, Hacı Bektâş'ın Suluca Karahöyük'ten ayrıldığında onu takip eden halktan kurtulmak için bir ağaçtan yardım istediği, ağacın da ona yardım ederek onu sakladığı bildirilir. Bu ağacın isminin Devcik Ağaç olduğu ve Alevî-Bektaşî çevrelerce kutsal kabul edildiği bilinmektedir.¹⁶⁸ Son olarak, ağaç kültürünün Tahtacılar arasında önemli bir yerinin olduğu söylenilebilir. Nitekim onlar, ağaca karşı yürekten bağlıdırlar. Örneğin, Muharrem ayında ve Salı günleri ağaç kesmezler. Yine bir işe başlayacakları zaman ağaçlara dua ederek işe başlarlar.¹⁶⁹

Buraya dek anlattıklarım, Alevî-Bektaşî inançlarının bazılarının Eski Türk diniyle nasıl irtibatlı olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ancak asıl önemli olan, Eski Türk inancında var olan bazı kutsal objelerin (güneş, yıldız, ay gibi), Alevî-

¹⁶⁵ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 123-124.

¹⁶⁶ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 122.

¹⁶⁷ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 130-131.

¹⁶⁸ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 128.

¹⁶⁹ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 135.

Bektaşî ozanlarca Hak, Muhammed ve Ali ile ilişkilendiriliş biçimleri dikkate değerdir. İleride daha pek çok kez ele alacağım üzere, Hak-Muhammed-Ali inancının oluşumunda bu tarz geleneksel inançların etkili olduğu ifade edilebilir.

3.2.2. Alevîlik-Bektaşîlik ve Şamanizm

Şamanizm'in bir din olmadığını bilakis ritüeller bütünü olduğunu yukarıda ifade etmiştim. Ancak Şamanizm bir din olmamakla birlikte, Şamanist uygulamalar Türkler arasında kendine yer bulmuştur. Bu uygulamalar, Türklerin İslam'ı kabul etmelerinden sonra da onlarla birlikte var olmuş ve izleri silinmemiştir.¹⁷⁰ Pek tabi olarak bu uygulamalar, Alevî-Bektaşî çevrelerde de izlerini devam ettirmektedir. Aşağıda bu izlerin bazısına değinmekle birlikte asıl konumuzla ilgili olabilecek bölümlere dikkat çekilecektir.

Şaman'ın öncelikli faaliyetlerinden birisi, üç katmanlı evrende gezinerek oralarda ruhani varlıklarla ve tanrıyla bağlantı kurmasıdır. O, bu şekilde oradan pek çok bilgi ve fayda elde etmektedir. Şaman inancında, onun göklerden getirdiği bu bilgiler sayesinde geleceğe yön verdiği inandırılmaktadır.¹⁷¹ Bu tarz bir davranışın benzerini yukarıda Bektaşîler ile ilişkisini ortaya koyduğumuz Baba İlyas'ta da görmekteyiz. Bilindiği üzere Babaîler ayaklandıklarında Baba İlyas Amasya'da bulunmaktaydı. Ancak Baba İlyas, Selçuklu askerleri tarafından Amasya kalesinde kuşatma altına alınmıştı. Bu sırada yenilginin kaçınılmaz olduğunu gören taraftarları ona durumun neden böyle olduğunu sorduklarında, Baba İlyas'tan gelen cevap ise şu şekilde olmuştur: “Yarın hepiniz huzurunda Tanrı ile konuşacağım ve neden bu talihsizliğin başımıza geldiğini soracağım”. Görüleceği üzere Baba İlyas tıpkı bir şaman gibi hareket ederek göğe çıkıp oradan Tanrı'dan haber getireceğini bildirmiştir.¹⁷² Baba İlyas'ın ikinci bir Şamanist özelliği ise, onun boz renkli bir at ile hapisteyken göğe yükselmesi hikâyesinde ortaya çıkmaktadır. Nitekim şamanlar da boz renkli bir at ile gökyüzünde tanrıyla görüşmeye gitmektedir.¹⁷³

¹⁷⁰ Melikoff, *Efsanaden Gerçeğe Hacı Bektaş*,35-36.

¹⁷¹ Melikoff, *Efsanaden Gerçeğe Hacı Bektaş*,41.

¹⁷² Ocak, *Babaîler İsyanı*, 129.

¹⁷³ Ocak, *Babaîler İsyanı*, 157-158.

Şaman'ın bir diğer çarpıcı özelliği ise kuş formuna girerek uçuşması ve bir bölgeden bir bölgeye gidebilmesidir. Şamanizm'in bu kuş figürü Türkler üzerinde de genişçe bir etkiye sahip olmuştur. Nitekim onlar cennet için *uçmak* kelimesini kullanmışlardır. Yine bazı Türklerin, bir insanın ölümünden sonra onun için öldü demek yerine, kuş oldu dedikleri ifade edilmektedir. İşte bu kuş figürü Alevî-Bektaşî geleneği içerisinde de kendine yer bulmuştur. Örneğin törenlerde semah dönen insanlar, turna kuşunun Türkler arasında önemli bir yeri olması sebebiyle bir nevi turna kuşuna benzetilmektedir. Yine anlatılana göre, Ahmed Yesevî (ö. 562/1166) Hacı Bektâş'ı Anadolu'ya irşat için gönderdiği zaman, Hacı Bektâş bir kuş olup Horasan'dan uçarak Suluca Karahöyük'e gelmiştir.¹⁷⁴ Kuş motifinin (bilhassa turna kuşunun) Alevî-Bektaşî gelenekte bu kadar önemli olmasının bir diğer sebebi de, turna kuşunun tanrının dünya üzerindeki tecellisi olarak görülmesidir. Örneğin bir şiirde:

*Gitme turnam gitme, nerden gelirsin
Sen şah-ı hûbâna benzersin turnam
Her bakışta beni mecnun edersin
Hem Âl-i İmran'a benzersin turnam*

denilmekle, tanrının (bu minvalde Ali'nin) yeryüzünde turna kuşu ile tecelli ettiği ifade edilmektedir.¹⁷⁵

Şamanizm'in önemli unsurlarından birisi de, tanrının insan şeklinde kendini göstermesi inancıdır. Ancak bu inancın hulul ile karıştırılmaması gerektiği ifade edilmektedir. Bu inancın izleri Türkler arasında da kendisini göstermiştir. Örneğin bir Türk masalında, ismi olmayan bir çocuğa tanrı tarafından ismi konulacağı haber verilir. Bunun üzerine küçük çocuk, tanrıyı aramaya başlar. Ararken bir ağacın dibinden ona seslenildiğini fark eder. Bunun üzerine ağaca doğru yönelir. Ağacın yanına geldiğinde ise yaşlı bir adamın orada oturduğunu görür. Adam ile sohbet ettikten sonra, yaşlı adam ona isim verir ve ona kendisinin insan olmadığını tanrı olduğunu haber verir. Bunun gibi tanrının insan şeklinde görünmesi motifi Alevî-Bektaşî gelenek içerisinde de kendisini göstermiştir. Örneğin, İmam Cafer Buyruğu'nda bu inancın izlerinin olduğu ifade edilmektedir. Bu kitapta bahsedildiğine göre tanrı, gencecik bir bakire kız suretinde görünebilmektedir. Yine tanrı Kızılbâş dervişlere, kendi sureti, üstat sureti, pir sureti (yani ihtiyar), kendinin sevdiği bir suret,

¹⁷⁴ Melikoff, *Efsanaden Gerçeğe Hacı Bektaş*, 43-44.

¹⁷⁵ Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 120-121.

on dört yaşında masum pak sureti, muhabbeti sureti ve otuz üç yaşında cennet ehli sureti olmak üzere yedi farklı şekilde kendini gösterebilmektedir.¹⁷⁶

Yukarıda görüleceği üzere, pek çok Şamanist öge Alevî-Bektaşî gelenekte kendisine yer bulmuştur. Gerek insanın tanrı katına çıması, gerek bir kuş olup uçması şeklindeki Şamanist inanç öğeleri, sonrasında Alevî-Bektaşî gelenek içerisinde de kendine yer bulmuştur. Ancak burada konumuz açısından dikkat edilmesi gereken en önemli unsur, tanrının insan veya hayvan şeklinde görünmesi inancıdır. Görüleceği üzere bu inancın taşıyıcıları (Türkmen çevreler) tanrının bir insan veya hayvan suretinde tecelli edip görülmesine yabancı değillerdir. Bu sebeple zaman içerisinde ortaya koydukları Hak-Muhammed-Ali inancını oluştururken de işte bu geleneksel inançları sayesinde zorluk çekmemişlerdir. Aşına oldukları bu inanç, İslamiyet ile birlikte yeni bir kalıp içerisinde (Hak-Muhammed-Ali) kendine yer bulmuştur.

3.2.3. Alevîlik-Bektaşîlik ve Uzak Doğu Dinleri (Budizm-Zerdüştilik-Maniheizm)

Birinci bölümde bahsettiğim üzere, Anadolu'ya göçlerle ilerleyen Türkmen zümreleri eski inançlarının izlerini de bir yadigâr misali yanlarından ayırmamışlardır. Onlar yeni dinleri İslam'a girmiş olsalar dahi bu dinin içerisinde eski inanç motiflerini ilmek ilmek örmüşler ve geleneklerini bir şekilde yaşatmışlardır. Türkmenlerin attıkları bu ilmeklerden üç tanesi diğer ilmeklere nazaran ön plana çıkmaktadır. Bu ilmekler sırasıyla, hulûl, tenasüh ve don değiştirme inançlarıdır. Onların genel karakteristik özellikleri işte bu üç önemli inanç umdesi çevresinde kendini göstermektedir.¹⁷⁷ Aşağıda bu inançların her birisi ayrı ayrı ele alınarak incelenecek ve Alevî-Bektaşî inancında nasıl bir şekil aldıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

3.2.3.1. Tenasüh (Reenkarnasyon)

Tenasüh, kelime anlamıyla bir şeyi kopyalamak veya onun yerine başka bir şeyi koymak anlamına gelmektedir. Terim olarak ise tenasüh, ölümden sonra ruhun tekrardan başka bir beden içine girerek dünyada yaşantısına devam etmesi anlamına gelmektedir. Bu inancın temellerinin nerede atıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte,

¹⁷⁶ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 160-161.

¹⁷⁷ Ocak, *Babailer İsyanı*, 105.

onun çok eski zamanlardan beri varlığını sürdürdüğü ifade edilebilir.¹⁷⁸ Ancak bununla beraber şunu söylemek gerekir ki tenasüh, Budizm dini için çok önemli bir inançtır. Türklerde görülen tenasüh anlayışının temellerinin de, etkisi altında kaldıkları Budizm'e dayandığı ifade edilmektedir.¹⁷⁹ Bu inancın Türkmenler aracılığı ile İslamiyet'ten sonra da devam ettirildiğini yukarıda ifade etmiştim. Şimdi ise aşağıda reenkarnasyonun, Alevî-Bektaşîlerin inanç motiflerinde nasıl ve ne şekilde kendisini gösterdiğini inceleyebiliriz.

Bu inancın Alevî-Bektaşî çevrelerce çok önemli bir yerinin olduğu, Alevî-Bektaşî yazılı kaynakları incelendiğinde hemen göze çarpacaktır. Örneğin Alevî-Bektaşî yazılı kaynaklarından olan *Menâkıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî*'de şöyle bir olaya yer verildiği anlatılmaktadır. Hacı Bektâş'ın hocası olarak ifade edilen Lokmân-ı Parende'nin, hacdan gelmesi münasebetiyle Horasan erenleri bir araya toplanmışlardır. Bu sırada henüz o zamanlar küçük bir çocuk olan Hacı Bektâş'ın gösterdiği kerametler de dillere destan olmuştur. Ancak bu kerametlere küçük bir çocuğun erişemeyeceğini düşünen Horasan erenleri inanmamaktadırlar. Hal böyleyken Hacı Bektâş mecburen Hz. Ali'nin sırrı olduğunu onlara söylemiştir. Zaten kerametlere inanmayan Horasan erenleri pek tabii olarak bu söze de inanmamışlardır. Ancak bir şart ile dediği şeye inanabileceklerini Hünkâr'a söylemişlerdir. Bu şarta göre, Hz. Ali'nin birisi avucunda diğeri de alnında olmak üzere iki yeşil beninin Hünkâr'da da görünmesidir. Bunun üzerine Hünkâr onlara avucundaki ve alnındaki yeşil benleri gösterir ve onlar da Hacı Bektâş'ın gerçekten Hz. Ali'nin sırrı olduğuna inanırlar. Buradaki sırdan maksat ise Hz. Ali'nin bizzat Hünkâr'ın bedeninde vücut bulduğu manasına gelmektedir.¹⁸⁰ Hz. Ali'nin, Hünkâr Hacı Bektâş'ın bedeninde vücut bulmasıyla ilgili yukarıda zikrettiğim menkıbenin yanı sıra, aşağıda zikredeceğim şiir de bu konuya ışık tutması açısından önem arz etmektedir.

*Güvercin donuyla Urum'a uçan
İmamlar evinin kapusun açan
Cümle evliyalar üstünden geçen
Var mıdır hiçbir er Ali'den gayri¹⁸¹*

¹⁷⁸ Ali İhsan Yitik, "Tenâsüh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/441-442.

¹⁷⁹ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 194-195.

¹⁸⁰ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 185.

¹⁸¹ Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 104.

Yukarıda bahsedilen güvercin donuna girmek, sonrasında Urum'a uçmak bilindiği üzere Hacı Bektâş'ın başından geçen olaylardır. O, anlatılana göre Ahmed Yesevî'nin işareti üzerine güvercin donuna girerek Horasan'dan Anadolu'ya gelmiştir. Ancak burada onu karşılayan diğer erenler ona ilk olarak kuşkuyla bakmışlardır. Nitekim onun bir güvercin donuyla gelmesine karşılık, erenlerin temsilci olarak seçtikleri Hacı Doğrul onu bir şahin donuyla karşılamıştır. Böylece ona karşı olan kuşkularını göstermişlerdir. Ancak sonrasında Hacı Doğrul ve Hacı Bektâş arasında geçen mücadelede Hünkâr'ın büyüklüğünü anlayan erenler ona saygıyla davranmaya başlamışlardır.¹⁸² Burada görüleceği üzere, şiirde zikredilen olaylar Hacı Bektâş'ın başından geçmesine rağmen onun ismi zikredilmeyerek, yerine Ali ismi konulmuştur. Buradan hareketle de Horasan'dan gelen Hünkâr'ın aslında Hz. Ali'nin mazharı olduğu ifade edilmektedir.¹⁸³

Yukarıdaki inanca dair diğer güzel bir örnek de, aşağıda zikredilecek olan Âşık İlhamî'ye ait olan şu şiirdir:

*İki turnam gelir başı cigalı
Eğlen turnam eğlen Ali misin sen
Birisi Muhammed birisi Ali
Eğlen turnam eğlen Ali misin sen
Yoksa Hacı Bektaş Veli misin sen*¹⁸⁴

Vilâyetnâme-i Abdal Mûsâ'dan rivayetle bir gün Hacı Bektâş'ın oturduğu bir esnada, şayet beni bulmak isteyen Genceli'de Abdal Mûsâ adında bir gence gitsin beni onda bulsun şeklinde sözler sarf ettiği belirtilmektedir. Yine bu menkıbenin devamında da Hacı Bektaş'ın ölümünün ardından Genceli'de Abdal Mûsâ'nın ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere bu sefer de Hacı Bektâş'ın ruhunun, Bektaşî geleneğinde önemli bir şahsiyet olan Abdal Mûsâ'da tecelli ettiğine yönelik vurgu vardır.¹⁸⁵

Yukarıda Hacı Bektâş çevresinde anlatılan menkıbelerin yanı sıra, aşağıda zikredeceğim Bektaşî gelenekteki önemli kişilerin de tenasüh inancına konu edildiği

¹⁸² Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 151-152.

¹⁸³ Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 104.

¹⁸⁴ İsmet Çetin, "Türk Halk Edebiyatında Hz. Ali", *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*, ed. Ahmet Yaşar Ocak (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 211.

¹⁸⁵ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 186.

görülmektedir. Öncelikle Vilâyetnâme-i Sultan Şücaüddin'den nakledildiğine göre bir gün Sultan, erenlerine eskiden Seyyid Battal Gazi donunda yaşadığını ve değerli bazı eşyalarının gömülü olduğu bir yerin bulunduğunu söyler. Onlarla birlikte gidip o yeri açtıklarında dediği eşyalar gün yüzüne çıkar. Böylelikle onun eskiden Seyyid Battal Gazi olduğu şimdi ise Sultan Şücaüddin donunda yaşadığı anlaşılmış olur. Bu kitapta bahsedilen ikinci menkıbeye göre, Sultan'ın bir esasının ve şapkasının olduğu anlatılmaktadır. Ancak sultan bunları pek de kullanmamaktadır. Bunu bilen birisi de gelip ona neden bu iki nesneyi kullanmadığı halde kendinde bulundurduğunu sormaktadır. Sultan'da ona cevaben cennetten Âdem donuyla dünyaya geldiğinde bu asayı kullandığını söylemiştir. Yine bu şapkanın da Ali donuyla şehit olduğu esnada yüzünde örtülü olan eşyadan olduğunu ifade etmiştir. Buradan anlaşılacağı üzere Sultan'ın hem Âdem'de hem Battal Gazi'de hem de Hz. Ali'de zuhur ettiğine yönelik bir vurgu bulunmaktadır. *Vilâyetnâme-i Otman Baba*'ya geldiğimizde ise öncelikle gözümüze çarpan şey Otman Baba'nın tanıtılma şeklidir. Bu kitapta onun hem Âdem, hem Mûsâ, hem Îsâ hem de Muhammed olarak tanıtıldığı görülmektedir. Bununla birlikte bizzat onun kendisinin de bu şahsiyetler olduğunu iddia ettiği belirtilmektedir. Nitekim onun bir tartışma esnasında karşı tarafa ben bu âleme yüzlerce kez geldim dediği ve yine benzer bir tartışmada da karşısındakilere ben Muhammedim dediği nakledilmektedir. Otman Baba'nın Hz. Muhammed olarak tanıtılmasına ek olarak bu kitaptaki bir menkıbeye göre yine o Hz. Ali olarak da tanıtılmaktadır. Menkıbeye göre onun bazı müritleri devrin hükümdarınca hapse atılır. Bunun üzerine o da elinde Zülfikar kılıcı olduğu halde hükümdarın ve emri veren hâkimin rüyasına girer. Onlara hitap ederek Hasan ve Hüseyinlerini hapisten çıkarmalarını emreder, aksi takdirde her ikisinin de canını alacağını bildirir. Böylece kendisi Hz. Ali, müritleri de Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin konumuna yerleşir. Son olarak onun vakti zamanında Sarı Saltık olarak yaşadığı da rivayet edilmektedir.¹⁸⁶

Yukarıda anlatılan menkıbelerin üç ana başlık altında toplandığı ifade edilmektedir. Bunlardan ilki, bir tek ruhun Hz. Âdem'den beri tüm peygamberlerde tekrar tekrar ortaya çıkmasıdır. İkincisi, Hz. Ali'nin öncelikle Hünkâr şeklinde ve buna ek olarak bazı önemli şahsiyetlerin bedenlerinde tekrar dünyaya gelmesidir. Sonuncusu ise,

¹⁸⁶ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 18-6-187.

önemli bazı şahsiyetlerin yine diğer bazı önemli şahsiyetler şeklinde vücut bulmasıdır.¹⁸⁷ Şimdi aşağıda bunlar ile ilgili verilen bazı örnekler nakledilecektir.

İnceleyeceğimiz ilk tenasüh öğretisi, tek bir ruhun Hz. Âdem'den bu yana diğer peygamberlerde tekrar tekrar vücut bulması şeklinde olanıdır. Bu inancın XV. yüzyıldan itibaren Alevî-Bektaşî şiirlerine de çokça yansıdığı belirtilmektedir. Örneğin Kaygusuz Abdal'a ait olan aşağıdaki şiirde:

*Geh olur âlemülesrar olursun
Gehî Ahmed gehî Haydar olursun
Gehî Âdem gehî Şît ü geh Eyyüb
Gehî Mûsâ olursun geh Şuayyub*

buyurularak bu inancın nasıl da Alevî-Bektaşî şiirinde yaşadığı gösterilmektedir. Yine daha geç bir döneme (XVII. yüzyıl) dayanan bir şiirde de Muhyiddin Abdal bu inancı şu şekilde ifade etmiştir:

*Âdem'in sulbünden Şît olub geldim
Nuh ile beraber tufana girdim
Bir zaman bu milke İbrahim oldum
Yaptım Beytullah'ı taş taşıdım ben¹⁸⁸*

İnceleyeceğimiz ikinci tenasüh öğretisi ise, Hz. Ali'nin Hünkâr Hacı Bektâş ve diğer önemli bazı kişilerin donuna girerek tekrar dünyaya gelmesi şeklinde olanıdır. Bu inanca göre Hz. Ali, Hünkâr Hacı Bektâş veya diğer bazı önemli şahsiyetler şeklinde dünyaya tekrar gelmiştir. Örneğin Kul Hasan'ın:

*Aslan olup yol üstüne oturan
Selman idi ana nergis getiren
Kendi cenazesi kendi götüren
Hünkâr Hacı Bektâş, Ali kendidür*

şeklindeki şiiri Hz. Ali'nin Hünkâr olarak tekrardan dünyaya geldiğini bize göstermektedir.¹⁸⁹ Bu inanca örnek teşkil edecek diğer bir örnek ise yukarıda zikrettiğim ve aşağıda tekrardan nakledeceğim şu şiirdir:

*Güvercin donuyla Urum'a uçan
İmamlar evinin kapusun açan
Cümle evliyalar üstünden geçen
Var mıdır hiçbir er Ali'den gayrı¹⁹⁰*

¹⁸⁷ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 188-191.

¹⁸⁸ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 188.

¹⁸⁹ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 189.

¹⁹⁰ Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 104.

Hünkâr donunda dünyaya gelen Hz. Ali, Alevî-Bektaşîlerce önemli kabul edilen pek çok şahsiyette tekrardan dünyaya gelmiştir. Aşağıda bununla ilgili bazı örneklere yer verilecektir.

Zikredeceğimiz ilk örnekte Hz. Ali, Otman Baba kalıbında tekrardan dünyaya gelmektedir. Nitekim Muhyiddin Abdal'a ait olan aşağıdaki şiir, bu inancı gözler önüne sermektedir.

Ala gözlü Sultan Baba (Otman Baba)

Ululardan ulusun sen

Yedi iklim dört köşede

Arş'a Kürs'e dolusun sen

Yüzün gören yoksul bay olur

Kâfirler imana gelir

Seni sevmeyenler n'olur

Şah-ı Kerem Ali'sin sen¹⁹¹

Yine aşağıda zikredeceğim örnekte Hz. Ali bu sefer de Pir Sultan Abdal donuna girmiş olarak görünmektedir.

Pir Sultan'im şu dünyaya

Dolu geldim dolu benim

Bilmeyenler bilsin beni

Ben Ali'yim Ali benim

Son olarak Hz. Ali'nin, Balım Sultan olarak dünyada yaşadığına dair aşağıda nakledeceğim bir örnek, bu inancın ne derece Alevî-Bektaşîler arasında etkili olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Balım Sultan gerçek sırr-ı Ali'sin

Müminlerin kanadısın kolusun

Pirim Hünkâr Hacı Bektaş Veli'sin

Cansız duvarları yürüten meded

Hz. Ali'nin, gerek Hünkâr, gerekse Alevî-Bektaşîlerce önemli kabul edilen bazı şahıslarda tekrar dünyaya gelmesine yönelik bu inanç hulul inancını da çağrıştırmaktadır.¹⁹² Ancak bu konuya daha derinlikli olarak hulul konusunu incelerken değineceğiz.

¹⁹¹ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 189-190.

¹⁹² Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 190.

Üçüncü ve son tenasüh inanişına göre, örneğin Abdal Musa veya Otman Baba gibi önemli şahsiyetlerin diğer bazı önemli kabul edilen kişilerin bedenlerinde tekrardan dünyaya geldiğine vurgu yapılmaktadır. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz bazı menkıbelerde Seyyid Battal Gazi'nin Sultan Şücâüddin kalıbında ve yine Sarı Saltık'ın, Otman Baba kalıbında dünyaya tekrar geldikleri göze çarpmaktadır. Bunlara ek olarak dedelerin veya babaların bizzat kendi torunlarında ve çocuklarında da zuhur ettiklerine yönelik Alevî-Bektaşî inancında vurgular mevcuttur. Örneğin aşağıdaki mısralara göre:

*Beli hem dakı gelem bellü
Rum içinde ıyan olan bellü
Kimse bilmeye beni ille meğer
Beni ben bildürem beni bileler*

*Bize doğmuşıdı saâdet ayı
Götürün didi on yılı sayı
On birinci yıl olacak varınız
Tâ Arabkir'e sırrını görünüz*

buyurularak, Muhlis Paşa'nın oğlu Âşık Paşa olarak tekrardan dünyaya geldiğine işaret edilmektedir.¹⁹³ Yine aşağıdaki örneğe göre de Şeyh Bedrettin aslında dedesinin ve babasının ruhlarının tekrardan dünyaya gelmiş, bedenlenmiş şeklidir.

*İki ata sırrı iyi din eri
Oğul oğlunda zuhur etti giri
Sen'a-i seyyâre gibi pes bular
Bu cihana toğıban tolındılar¹⁹⁴*

Yukarıda zikredilen şiirlerin yanı sıra, Bektaşî tarikatını derinden etkileyen Kızılbâşlık inancında da tenasüh öğretilerine sıkça rastlanmaktadır. Örneğin Şah İsmail'in pek çok şiirinde bu inanca rast gelinmektedir. Örneğin:

*Hayatî'm teslim et öziün ustâda
Elinde Zülfikar hem ehli gazâ
Bin bir dondan baş gösterdi Murtazâ
Bir mürşid belinden geldik eyvallah*

Hayatî'yem al atlıyam

¹⁹³ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 184-185.

¹⁹⁴ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 191.

*Sözü şekerden datlıyam
Murtazâ Ali zatlıyam
Gaziler deyin Şah benem*

*Ezelden aşk ile divâne geldim
Yerim meyhânedir mestane geldim
Hezârân dona girdim ben dolandım
Bugün hasm ile ben meydâna geldim*

buyrularak bu inancın Kızılbaş çevrelerde nasıl bir konuma sahip olduğu gösterilmektedir.¹⁹⁵ Yine bu inanca örnek teşkil edebilecek ikinci bir örnek de, Şah İsmail'e atfedilen aşağıdaki şiiirdir:

*İsmail'em geldim cihana
Yire göğe dolanu menem
Bilmeyenler bilsün beni
Men Ali'yem Ali menem*

*Men Hakk'am Hakk'dan gelirem
On iki İmam'ın biriyem
Çahar köşeyi men alıram
Zât-ı Kudret Ali menem¹⁹⁶*

Son olarak şunu söylemek gerekir ki Alevî-Bektaşîlerce tenasüh yalnızca insanda meydana gelen bir şey değildir. Daha açık söylemek gerekirse, ruhun yalnızca bir insandan diğer bir insana geçmesiyle onun serüveni bitmez. Bilakis ruh bazen insandan hayvan bedenine geçer. Bunun sebebi ise o insanın ömrünü kötü bir birey olarak geçirmesidir. Kötü bir insan olarak yaşayan kişiler, bu inanca göre öldükten sonra ceza olarak hayvan bedeninde yaratılırlar. Örneğin, Tahtacılar arasında bu şekilde bir inancın var olduğu ifade edilmektedir.¹⁹⁷

Tenasüh inancının ne derece Alevî-Bektaşîler üzerinde etkili olduğunu yukarıdaki örneklerle göstermiş olduk. Şimdi ise aşağıda hulul inancının bu çevrelerce nasıl algılandığı ve benimsendiği üzerinde durulacaktır.

¹⁹⁵ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 192-193.

¹⁹⁶ Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, 60-61.

¹⁹⁷ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 193-194.

3.2.3.2. Hulul (Enkarnasyon)

Öncelikle, hulul kelimesinin sözlük anlamına baktığımızda karşımıza, bir yere konmak, bir şeyi çözmek ve bir yere intikal etmek manaları çıkmaktadır. Bununla birlikte genel manada kabul görmüş kullanım şekli ise, Allah'ın bizzat kendinin veya sıfatlarının maddi varlıklara izafe edilmesidir. Daha açık söylemek gerekirse hulul, Allah'ın insanda, hayvanda veya bitkide, kısacası yaratılmış canlılarda ortaya çıkması, onlarla bir olması manasına gelmektedir.¹⁹⁸ Bu inancın menşesine baktığımızda ise, ön plana çıkan iki din göze çarpmaktadır. Bu dinler Budizm ve Zerdüştilik'tir. Bu iki dinin metinleri incelendiğinde bu inancın hemen görüleceği aşikârdır.¹⁹⁹ Aynı şekilde Alevî-Bektaşî eserleri incelendiğinde de bu inancın izlerine çokça rastlanacaktır. Şimdi aşağıda bu konuyla alakalı bazı örnekler zikredilecektir.

Bu inancın izlerine öncelikle *Menâkıbü'l-Kudsiyye* ve *Vilâyetnâme-i Otman Baba* isimli iki eserde rastlanıldığı ifade edilmektedir. Bu eserlerin ilkinde baktığımız zaman karşımıza Âşık Paşa ile ilgili aşağıdaki şu çarpıcı sözlerin çıktığı belirtilmektedir:

*Çünkü takdir var idi ezeli
Gör ki ne kıldı lûtf-i Lem Yezeli
Diledi kudretin kıla zâhir
Mâlum ola habîs ger tâhir
Diledi kendüyi kıla mâlum
Âdemî suretin kılur merkum*

Yukarıdaki metinde ilk etapta Allah'ın kendini bildirmek, kudretini açığa çıkarmak için insanı kendi suretinde yarattığı şeklinde bir mananın olduğu ifade edilmektedir. Ancak yine bu sözlerin, bütüncül bir bakış açısı içerisinde değerlendirildiğinde Âşık Paşa'dan bahsettiği belirtilmektedir. Böylece de Âşık Paşa, Allah'ın bu dünyadaki mazharı olmuş olmaktadır.²⁰⁰

Eserlerden ikincisi olan *Vilâyetnâme-i Otman Baba*'ya geldiğimizde ise, karşımıza daha dikkat çekici birkaç örnek çıkmaktadır. Bunlardan ilkinde, Otman Baba bir gün Turancı Baba isimli bir kişiyi tekkesinde ziyarete gider. Turancı Baba, Otman Baba'yı

¹⁹⁸ Kürşat Demirci, "Hulul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/340.

¹⁹⁹ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 200.

²⁰⁰ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 197-198.

görünce onun Allah'ın mazharı olduğunu anlar ve hemen önünde eğilerek secdeye kapanır. Yine ikinci örnekte ise Otman Baba'nın, Varna Kadısınca tutuklanan takipçilerine hitaben: “Korkman, korkman kim boynuzlu koyundan boynuzsuz koyunun hakkını alıverici dest-i kudret benim” dediği bildirilmektedir. Üçüncü ve son örnekte ise Fatih'in emri üzerine Otman Baba ve takipçileri tutuklanarak İstanbul'a getirilir. İstanbul'da tutuklu bulunduğu yerde Kazasker Otman Baba'ya şu soruyu sorar: “Babacığım Tanrı'yı bilir müsün?” Bunun üzerine Otman Baba da ona: “Şimdi Tanrı ile söyleşür gelirim” cevabını verir. Ancak Kazasker bu sefer Otman Baba'ya: “Gel imdi ol söylediğin Tanrı'yı bana göster” der. Otman Baba bu sözlere sinirlenerek Kazaskere hitaben: “Ya bu söyleyen kimdir” cevabını verir. Görüleceği üzere yukarıdan beri Otman Baba ile ilgili verilen örneklerde onun, hep Allah'ın mazharı olduğu vurgulanmaktadır.²⁰¹

Yukarıdaki zikrettiğimiz bu iki eserin yanı sıra, yine pek çok şiirde ve menkıbede Hz. Ali'nin tanrısallığına, onun Allah'ın mazharı olduğuna dair işaretler bulunmaktadır. Şimdi aşağıda bu örneklere yer verilecektir. Öncelikle Şah İsmail'e ait olan şu nefese baktığımızda ilk olarak Hz. Ali'nin tanrısallığına sonrasında gelen nefeste ise bizzat kendisinin tanrısallığına işarete bulunulduğu görülecektir.

*Lâ fetâ illâ Ali şanında olmuştur nüzul
Hadd içinde sikke vü dinarsın sen yâ Ali
Evvel ü Ahir de sensin Zâhir ü Bâtın da sen
Akl-ı Evvel'den hüveydâ yarsın sen yâ Ali*

*Yer yoğiken gök yoğiken ta ezelden var idim
Gevherin yek dânesinden ilerü perkâr idim
Gevheri âb eyledim tuttu cihanı ser be-ser
İns ü cinni Arş u Kürs'i yaradan Settar idim
Girdim âdem donuna sırrımı kimse bilmedi
Men o beytullah içinde ta ezelden var idim²⁰²*

Yine Şah İsmail'e ait aşağıda zikredeceğim ikinci bir şiirde, Hz. Ali'nin tanrısallığına yönelik inanç çarpıcı bir şekilde ortaya konulmaktadır.

Yunusı sensin salan deryada balığ karnına

²⁰¹ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 199-200.

²⁰² Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 202.

Sen çihardun Yusufi ez-çâh-ı Ken'ân ya Ali

Görüleceği üzere normal şartlarda Allah'ın yapmış olduğu bazı eylemler, Ali ismiyle özdeşleştirilmektedir. Böylece Ali'nin tanrısallığına işarette bulunmaktadır.²⁰³ Hz. Ali'nin tanrısallığına işaret eden çok çarpıcı bir diğer örnek de Derviş Ali'ye ait aşağıdaki şu şiiirdir:

*Yeri göğü arş-ı kürsü yaradan
Men Ali'den gayri Tanrı bilmezem
Yaradup kulunun kısmetin veren
Men Ali'den gayri Tanrı bilmezem*

*Bin bir ismi vardır bir ismi Allah
Eğer inanmazsan hem vallah billah
Âdemi görmüşüm elhamdülillah
Men Ali'den gayri Tanrı bilmezem*

*Cennet-i âlânın altundur taşı
Her ne görür isen hikmetdir içi
Yüzyüirmi dört bin nebiler başı
Men Ali'den gayri Tanrı bilmezem*

*Ali gibi er gelmedi cihâne
Ana da buldular dürlü bahâne
Yedi kez uğradım ulu divâne
Men Ali'den gayri Tanrı bilmezem*

*Derviş Ali'm bu ikrara belî dir
Dilim söyler ama kendim delidir
Allah bir Muhammed Tanrı Ali'dir
Men Ali'den gayri Tanrı bilmezem²⁰⁴*

Sefil Ali isimli bir kişiye atfedilen aşağıdaki şu şiiirde, Hz. Ali'nin tanrısallığını doğa olayları üzerinden ortaya koyulmaya çalışılmaktadır.

Şah-ı merdan cuşa geldi, sırrı aşikâr eyledi

²⁰³ Gülüzar Aydoğan, *Seyyid Nesimi ve Şah İsmail Hatâyi'nin Şiir ve Kelamlarında Tenasüh, Hulûl, Tecsim* (Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Hacı Bektaş Veli Araştırma ve Uygulama Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 44-45.

²⁰⁴ İrene Melikoff, "Bektaşî-Aleviler'de Ali'nin Tanrısallaşması", *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, Dipnot 6, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 78-79.

*“Yağmuru yağdıran menem diye” Ömer’e söyledi
Ol demde şimşek yalabildi yedi sema gürlledi
Hem sakidir hem Bakidir Nur-i Rahman’ım Ali!²⁰⁵*

Aşağıda geçecek olan şiirlerde ise Allah’ın sıfatları bizzat Hz. Ali’ye yüklenmiştir. Allah’ın sıfatlarının Hz. Ali’de tezahür etmesiyle de onun tanrısallığına bir işaretle bulunulmuştur. Zikredeceğim ilk şiir Pir Sultan Abdal’a atfedilmektedir.

*Gafil kaldır şu gönlünden gümânı
Bu mülkün sahibi Ali değil mi
Yaratmıştır on sekiz bin âlemi
Rızıkları veren Ali değil mi*

Bu ikinci şiir ise Virâni’ye aittir.

*Ezel ebed Ali derim
Düştüm meded Ali derim
Yoktur aded Ali derim
Ali Ali Ali Ali

Evvel O’dur Âhir O’dur
Bâtın O’dur Zâhir O’dur
Tayyib Ol’dur Tâhir Ol
Ali Ali Ali Ali²⁰⁶*

Hz. Ali’nin tanrısallığına işaretle bulunan bazı şiirlere yukarıda değindikten sonra şimdi aşağıda bu konu hakkında bazı menkıbelere yer verilecektir.

Öncelikle Hz. Muhammed’in miraç hadisesi esnasından olanlara baktığımızda Hz. Ali’nin dünyada Tanrı’nın bir mazharı olduğu anlaşılacaktır. Nitekim bu hadiseye göre Hz. Muhammed miraç vakti, Allah’ı perde arkasından duymak yerine görmek istemiştir. Bunun üzerine Allah perdeyi kaldırmış ancak, Hz. Muhammed orada Hz. Ali’yi görmüştür.²⁰⁷ Yine anlatılana göre Hz. Muhammed miraca çıkarken yolda karşısına bir aslan çıkmıştır. Hz. Muhammed aslanı gördüğünde korkmuş ve ne yapacağını bilememiştir. Lakin yardımına yetişen bir ses ona parmağındaki yüzüğü aslanın ağzına atmasını emretmiştir. Bu gaipten gelen sesin yardımıyla aslan yoldan

²⁰⁵ Melikoff, “Bektaşî-Alevîler’de Ali’nin Tanrısallaşması“, 79.

²⁰⁶ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 202-203.

²⁰⁷ Frederick de Jong, “Bektaşîlik’te İkonografi: Dini Kıyafetlerde, Ayinlerde Kullanılan Eşyalarda ve Resim Sanatında Sembolizm ve Temalar Üzerine Bir İnceleme”, *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 270.

çekilmiş ve böylece Hz. Muhammed yolculuğuna devam etmiştir. Sonrasında miraçtan dönecekken bu sefer de Hz. Muhammed'in dikkatini bir kubbe çekmiştir. Hz. Muhammed hemen onun yanına gittiğinde bu kubbeli yapının içerisinden sesler geldiğini duymuş ve hemen içeri girmek için kapıyı çalmıştır. İçeriden onun kim olduğu sorulduğunda, peygamber olduğunu söylemiştir. Lakin içeriden gelen cevap, bir peygamberin onların arasına giremeyeceği şeklindedir. Bunun üzerine Hz. Muhammed ikinci bir deneme daha yapar ama yine başarısız olur. Bu başarısızlıktan sonra üçüncü bir deneme yapar ve bu sefer kendisinin yoktan yaratılmış bir kul olduğunu söylemesi üzerine kapı kendisine açılır. Kapı açıldığında içeride otuz dokuz kişinin sohbet ettiğini görür. Bu sohbet edenlerin içerisinde Hz. Ali de vardır. Hz. Muhammed Hz. Ali'nin yanına oturduktan sonra bu kişilere dönerek sizin ulunuz kimdir diye sorar. Gelen cevap ise biz hepimiz biriz, küçüğümüz ve büyüğümüz yoktur şeklindedir. Hz. Muhammed'in dikkatini çeken bir husus da odada otuz dokuz kişinin olmasına rağmen içerdekilerin kendilerine kırklar demesidir. Bunun üzerine Hz. Muhammed kırkıncı kişinin kim olduğunu ve nerede olduğunu sorar, onlar da kırkıncımız Selman'dır ve şu an burada olmasa da o da bizdendir ve birdir, şeklinde cevap vermişlerdir. Hz. Muhammed bu sefer hepsinin gerçekten nasıl bir olduklarını merak eder ve onlardan bunu göstermelerini ister. Bunun üzerine Hz. Ali kolunu uzatır ve içlerinden birisi onun kolunu bıçakla keser. Onun kolunu kestiği an diğer kişilerin hepsinin kolundan kanlar gelmeye başlar ve hatta pencereden de içeri bir kan sızıntısı olur (bu gelen kan da Selman'ın kanıdır). Sonra içlerinden birisi Hz. Ali'nin kolunu bağlar kanını durdurur ve diğer kişilerin hepsinin kanı durur. Bu esnada içeriye Selman girer ve elinde bir üzüm tanesi ile çıka gelir. Bu üzüm tanesi Hz. Muhammed'in önüne konur ve ondan bu üzüm tanesini herkese pay etmesi istenir. Bu durumda ne yapacağını bilemeyen Hz. Muhammed'in yardımına bu sefer de Cebrail koşar ve o üzüm tanesini şerbet yapmasını söyler. Cebrail'in dediğini yapan Hz. Muhammed o şerbeti herkese sunar. Bunu müteakip şerbeti içen herkes ayağa kalkar ve dönmeye semah etmeye başlar. Daha sonra Hz. Muhammed tekrar kırklara pirlilerinin kim olduğunu sorar ve onlar da pirlilerinin Hz. Ali olduğunu söylerler. O zamana kadar Hz. Ali'yi görse de fark etmeyen Hz. Muhammed onun farkına varır. Sonra bir şey daha dikkatini çeker ki miraca çıkarken aslanın ağzına attığı yüzük Hz. Ali'nin parmağında duruyordur. Bunun üzerine Hz. Muhammed, Hz. Ali'nin önünde eğilerek ona yer

gösterir.²⁰⁸ İşte buraya kadar anlatılan menkıbe hem bugünkü semahın bir ilk örneğini oluşturur, hem de Hz. Ali'nin tanrısallığına yönelik içerisinde bazı işaretler barındırır.²⁰⁹ Sonuç olarak söylemek gerekirse miraçta karşılaşılan bu olaylar, Hz. Ali'nin Tanrı'nın dünyadaki mazharı olduğuna dair birer işarettirler. Çünkü Hz. Ali dünyada yaşar iken, Hz Muhammed'in Tanrı ile miraçta yaşadığı olayların diğer tarafında hep Hz. Ali karşımıza çıkmaktadır.

Hz. Ali'nin tanrısallığına işaret eden örneklerden birisinin de zikredeceğim şu menkıbe olduğu ifade edilmektedir. Rivayete göre Hz. Ali, öleceği içine doğduğunda oğulları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i yanına çağırır. Sonra onlara şayet ölürsem beni almaya gelecek yüzü örtüyle kapalı bir kişi olacaktır, ona kim olduğunu sormayın ve cenazemi ona teslim edin buyurur. Hatta buna ek olarak da oğullarına o adamın yaptığı hiçbir şeye karışmamalarını emreder. Zaman geçer ve Hz. Ali vefat eder. Vefatının ardından, oğullarına söylediği şey aynen gerçekleşir ve bir kişi cenazeyi almaya gelir. Çocuklar cenazeyi ona teslim eder ancak meraklarından o adamın peşine düşerler. Sonrasında dayanamayıp o adama kim olduğunu sorarlar ve yüzünü açmasını isterler. O adam yüzünü açtığında Hz. Hasan ve Hüseyin'in karşılarında gördükleri kişi Hz. Ali'dir. O kendi cenazesini kendisi almaya gelmiştir.²¹⁰

Bu olayın bir benzeri de aynı şekilde Hacı Bektâş ve Sarı İsmail arasındaki menkıbede geçer. Bu menkıbeye göre Hacı Bektâş öleceği vakit, Sarı İsmail'e bir vasiyette bulunur. Bu vasiyete göre Hünkâr'ın ölümünün ardından boz atlı, yeşil elbiseli ve yüzü örtülü olarak gelecek kişiye, Sarı İsmail engel olmayacak ona hiç karışmayacaktır. O gelen kişi Hünkâr'ın cenazesini yıkayacak ve namazını kıldıracaktır. Zaman geçer ve Hünkâr vefat eder. Ardından tam da dediği gibi olur. Boz atlı, yeşil elbiseli, yüzü örtülü biri çıkagelir. Hünkâr'ın vasiyeti üzerine Sarı İsmail o gelene saygıda kusur etmez ve Hünkâr'ın cenazesini yıkamasına yardım eder. Sonra yine o kişi Hünkâr'ın cenazesini kıldırır ve atına binip yola düşecekken Sarı İsmail merakına yenik düşerek o kişinin kim olduğunu sorar. Nice ısrar ettikten sonra boz atlı kişi yüzündeki örtüyü açar ve

²⁰⁸ Bozkurt, *Buyruk*, 22-27.

²⁰⁹ Jong "Bektaşilik'te İkonografi ", 270-271.

²¹⁰ Jong "Bektaşilik'te İkonografi ", 271-272.

Sarı İsmail karşısında Hünkâr'ı görür. Bu menkıbeye göre Hünkâr kendi cenazesini yıkamaya ve onu defnetmeye gelmiştir.²¹¹

Hacı Bektâş'ın ulûhiyetine yönelik menkıbenin yansıra, onun ulûhiyetine yönelik yazılmış şiirler de mevcuttur. Öncelikle yazarı bilinmeyen şu şiire baktığımızda onun Tanrı'nın yeryüzündeki mazharı olduğu ortaya çıkacaktır.

*Pirim Hünkâr Hacı Bektaş Velî'sin
Cümlenin muradın verici sensin
Gümanım yok şek getirmem Ali'sin
Müminin namazı orucu sensin*

*Kızı oğlan etdin böyle velisin
İsmin âlemlerde gezer dolusun
Abdal Mûsâ Sultan, Kızıl Deli'sin
Münkiri kahredip kırıcı sensin*

*Nuru vardır Muhammed'in nurunda
İkisi bir oldu Ali sırrında
Sırat'ta Mizan'da Mahşer gününde
Âleme suali sorucu sensin*

Yine Perişan Baba'ya ait olan şu şiiri incelediğimizde de, Hacı Bektâş'ın Tanrı mazharı olduğu hemen anlaşılacaktır.

*Evvel gelip Ali olan
Sonra gelip Velî (Hacı Bektâş) olan
Ebedî Ezeli olan
Hak Muhammed Ali Hak'dır
Hacı Bektaş Velî Hak'dır*

*Perişan pes ol ebed kâm
Nefes bulsun bunda tamam
Evvel ahir vesselâm
Hak Muhammed Ali Hak'dır
Hacı Bektâş Velî Hâk'dır²¹²*

²¹¹ Duran (ed.), *Alevî-Bektaşî Klasikleri Velâyetnâme*, 614-643.

²¹² Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 203-204.

Yukarıdan beri anlatılanları kısaca özetlemek gerekirse, Tanrı öncelikle Hz. Âdem'in bedeninde dünyaya gelmiştir. Ardından diğer tüm peygamberlerin bedeninde zuhur ederek en sonunda Hz. Muhammed olarak ortaya çıkmıştır. Hz. Muhammed'den sonra ise Hz. Ali kisvesinde dünyada var olmuş ve ardından Hz. Ali'nin evladı olarak bedenlenmeye devam etmiştir. Yine ardından Şîilerce önemli kabul edilen şahsiyetlerin bedenlerinde var olduktan sonra, Hacı Bektâş Velî olarak ortaya çıkmıştır. Hacı Bektâş'tan sonra ise Alevîlik-Bektaşîlik'te önem atfedilen bazı şahsiyetlerin bedeninde vücut bulmuştur.²¹³ Görüleceği üzere Tanrı sadece Muhammed ve Ali'de zuhur etmemiş diğer pek çok şahısta da zuhura gelmiştir. Durum böyle olunca Hak-Muhammed-Ali inancını bir nevi Hıristiyanlığın teslisi gibi okumak yerine, Hak ile birlikte Muhammed ve Ali'ye büyük önem verilmesinden kaynaklanan bir olgu olarak bakabiliriz. Şimdi aşağıda Uzak Doğu dinleri bağlamında incelediğimiz konulardan olan don değiştirme inancına değinilecektir.

3.2.3.3. Don Değiştirme

Don değiştirme inancı, kişinin şekil değiştirme olanağının var olduğunu ifade eden bir inançtır. Bu inanca göre kişi beden değiştirse bile özü itibarıyla değişmez ve aynı kişi olarak kalır. Bu inancın sadece Türklerde değil, değişik başka milletlerde de izlerine rastlanır.²¹⁴ Ancak şimdi aşağıda konumuzla ilgili olan bölüm, yani Alevî-Bektaşîlerde bu inancın izleri incelenecektir.

Bu inancın Alevî-Bektaşî menkıbelerinde karşımıza çıkan en karakteristik özelliği hayvan donuna girmek şeklinde olanıdır. Bu hayvanlardan öncelikli olarak zikretmemiz gerekeni geyik veya onun türünden diğer varlıklardır. Nitekim Alevî-Bektaşîlerce çok meşhur olan bir menkıbeye göre bir gün Gaybî Bey isimli birisi maiyetindekilerle birlikte ava çıkar. Av esnasında çok güzel bir ceylan görür ve hemen peşinden giderek ona bir ok atar. Ok ceylana isabet eder etmesine ama ceylan birden kaçmaya başlar ve Abdal Mûsâ'nın tekkesine girerek orada gözden kaybolur. Ceylanın peşinden gelen Gaybî Bey tekkeden içeri girerek tekkenin müritlerinden vurmuş olduğu ceylanı ister. Ancak müritler böyle bir şey görmediklerini, eğer meramına çare arıyorsa da şeyh ile görüşmesi gerektiğini ifade ederler. Gaybî Bey de denileni yaparak

²¹³ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 204.

²¹⁴ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 206-207.

şeyh ile görüşmek için içeriye şeyhin bulunduğu yere girer. Orada Abdal Mûsâ'yı postunda oturmuş halde bulur. Sonrasında şeyhe meramını tek tek anlatır. Bunun üzerine şeyh cübbesini açarak koltuğunun altında saplı olan oku gösterir. Oku gören Gaybî Bey yaraladığı ceylanın Abdal Mûsâ olduğunu anlar, ondan af diler ve onun müridi olur.²¹⁵

Geyik motifinin Alevî-Bektaşîlerce bu kadar önemli bir unsur olduğunu gösteren diğer bir örnek ise, Hacı Bektâş'ın ünlü tablolarından birisidir. Bu tabloda Hacı Bektâş, elinde bir karaca ile resmedilmiştir ve bu resim Hacıbektâş'taki müzede bulunmaktadır. Yine Alevî-Bektaşî evliyalarından olup, Geyikli baba ismiyle bilinen bir kişinin dağlarda geyiklerle birlikte bir yaşam kurduğuna dair kaynaklarda pek çok bilginin var olduğu ifade edilmektedir. Son olarak Pir Sultan Abdal'ın aşağıdaki şu şiiri bu motifin ne derece önemli olduğunu açığa çıkarmaktadır:

*Haberim duyarsın geyikler ile
Yaramı sararsın şehidler ile
Kırk yıl dağda gezdim geyikler ile
Dost senin derdinden ben yana yana²¹⁶*

Bu konunun menşei ile ilgili meseleye geldiğimizde ise karşımıza Şamanizm ve Budizm çıkmaktadır, ancak Budizm'in bir adım daha önde olduğu ifade edilmektedir. Nitekim bu inanç motifinin Budizm'de yaygınlığını gösteren pak çok menkıbe vardır. Burada yalnızca birisini zikretmemiz konumuz açısından yeterli olacaktır diye düşünüyorum. Bu inanç motifi ile işlenmiş bir menkıbeye göre bir gün Kral Dantipâla ormanda iken karşısına birden geniş bir ceylan sürüsü çıkar. Bunun üzerine kral hemen onların peşine düşer. Ancak bu sürünün içerisindeki ceylanlardan birisi Buda'dır ve ceylan donunda gezmektedir. Kralın bu ani saldırısını gören Buda, diğer ceylanları korumak adına kendini ön plana atar ve sürüden ayrılır. Bunun üzerine kral bu ceylanın peşine düşer. Amansız bir kovalamacadan sonra ceylan bir yerde kaçmaya son verir ve dile gelerek krala canlıların öldürülmemesi gerektiği söyler. Ancak kral bu duruma çok sinirlenir ve kılıcıyla ceylanın yani Buda'nın başını kesmeye çalışır. Ancak tam elini kaldırmıştır ki eli taş kesilir ve ardından da yerin yarılması sonucu kral içine düşerek ölür.²¹⁷

²¹⁵ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 207-208.

²¹⁶ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 215-216.

²¹⁷ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 211.

Yukarıda don değiştirme inancının Alevî-Bektaşilerde karakteristik özelliğinden bahsetmiş ve ardından geyik motifini işlemitik. Şimdi ise yine çok önemli bir figür olan kuş motifi incelenecektir. Bu kuş motifinin de aynı şekilde Budizm kökenli olduğu ifade edilmektedir.²¹⁸

Kuş imgesinin en çarpıcı örneklerini öncelikle Hacı Bektâş ile ilgili olan menkıbelerde görmekteyiz. Nitekim menkıbede anlatıldığı üzere Ahmed Yesevi'nin kaçırılan oğlunu kurtarmak için görevlendirilen Hacı Bektaş bu göreve giderken bir şahin donuna girmiştir. Yine bilindiği üzere Hacı Bektâş Anadolu'ya gönderildiği zaman güvercin donuna girerek gelmiştir. İkinci olarak Hacı Bektâş'ın müritlerinden Sarı İsmail savaşmaya giderken bir doğan kuşunun donuna girerek savaşa gitmiştir. Son olarak da Sultan Şücâüddin ile ilgili menkıbede Sultan şahin donuna girdiği anlatılmaktadır²¹⁹

3.2.3.4. Özet ve Değerlendirme

Yukarıda Uzak Doğu dinleri ve Alevîlik-Bektaşîlik bölümü altında tenasüh, hulul ve don değiştirme inançları incelenmiştir. Öncelikle bu inançların her birisinin menşei gösterilmeye ve ardından da Alevîlik-Bektaşîlik'le olan ilişkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yine bununla birlikte verilen örnekler üzerinden bu inançların Alevîlik-Bektaşîlik'te ne tür bir şekilde büründükleri incelenmeye çalışılmıştır. Kısaca yukarıda bu üç inancın Alevi-Bektaşîliğe nereden gelmiş olabileceği ve sonrasında bu inançların müntesiplerce nasıl algılandığı üzerinde durulmuştur.

Asıl meselemize (yani Hak-Muhammed-Ali) gelecek olursak bu bölümde aktarılan bilgileri öncelikle bundan önceki bölüm (tarihi arka plan) ile birlikte değerlendirmemiz gerekmektedir. Yukarıda tarihi arka planın anlatıldığı bölümde dikkate değer önemli bir unsur gözümüze çarpmaktadır. Bu unsur Türkmenler ve onların yaşam biçimleridir. Onlar hayatlarını göçebe olarak dağlarda ve hayvanlarının peşinde geçirmişlerdir. Haliyle onlar Müslüman olduktan sonra medrese eğitimi alacak veya dini bilgileri derinlemesine öğrenecek imkânlardan uzak kalmışlardır. Bu durum onların yeni dine girseler dahi eski dinlerindeki bazı inançlarını yanlarında saklayıp onu devam ettirmelerine olanak sağlamıştır. Böylelikle tenasüh, hulul ve don

²¹⁸ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 222-223.

²¹⁹ Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 220-221.

değiştirme gibi inanışlar onların peşi sıra gelmiş ve İslami bir hüviyet kazanmışlardır. Tabii ki bu İslami hüviyet kazanma konusu pir çırpıda olan bir şey değildir ve uzun yıllar içerisinde meydana gelmiştir. Yukarıda anlatılan işte bu üç inanç umdesinin de zamanla Hak-Muhammed-Ali inancı formunda kendilerine bu yeni din içerisinde bir yer buldukları söylenebilir. Nitekim yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere Hak-Muhammed-Ali inancı ile bu üç inanç umdesi arasında büyük benzerlikler vardır. Sonuç olarak söylemek gerekirse Hak-Muhammed-Ali inancının temellerini Hıristiyanlık'ta aramaktan ziyade bu üç inanç umdesinde aramak daha makul görünmektedir. Çünkü bu üç inanç umdesi Türkmenlerin geçmişten beri uzun yıllardır yanlarında taşıdıkları birer cevherdir ve yeni dinleri Müslümanlıkla birlikte bu cevheri yeniden işleyerek kendi özlerinden olan ve çok kıymet verdikleri başka bir şekle, yani Hak-Muhammed-Ali şekline dönüştürmüşlerdir. Şimdi aşağıda Hak-Muhammed-Ali inancının oluşumunda etki eden başka bir unsura, yani Alevîlik-Bektaşîlik ve tasavvuf konusuna değineceğiz.

3.3. Alevîlik-Bektaşîlik ve Tasavvuf

Bektaşîlik bilindiği üzere Hacı Bektâş Velî'nin şahsiyeti etrafında örgütlenen bir XIII. yüzyıl düşünce hareketidir. Bu hareket zamanla daha da güçlenmiş ve hatta kendine Osmanlılar tarafından da destek bulacak bir seviyeye gelmiştir. Bu destekle birlikte Bektaşîler ayrıyeten başka bir fonksiyonun da yüklenicisi konumuna geçmişlerdir. XV ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı-Safevî çekişmesi baş gösterince Osmanlı topraklarındaki Kızılbaşların ve diğer bazı dinî grupların bir nevi sığınağı olmuşlardır. Örneğin, Babâîler, Haydarîler, Hurûfîler, Kalenderîler, Işıklar, Torlaklar vb. diğer bazı düşünce ekollerinin neredeyse hepsi Bektaşîler içerisine sığınmışlardır. Zamanla da bu gruplar Bektaşîlik içerisinde eriyerek ortadan kaybolmuşlardır, ancak öğretilerini miras olarak Bektaşîliğe bırakmışlardır. Bununla birlikte Alevîlik kavramı, XIX. yüzyılda dönüşüme uğrayarak Bektaşîliği de içeren yeni bir kavram haline gelmiştir.²²⁰ Şimdi aşağıda, konumuzla ilgisi olması hasebiyle bu düşünce gruplarından bazıılarını inceleyeceğiz.

²²⁰ Bulut - Yıldız, *Alevîlik Bektaşîlik*, 95.

3.3.1. Kalenderiyye

Dünya yaşantısına pek önem vermeyen, bunu da bizzat kıyafetleri, tutum ve davranışlarıyla sergileyen kişilere kalender, bu insanların oluşturdukları topluluğa da Kalenderîlik denilmektedir. Bu topluluğun oluşumunda eski Hint ve İran kültürlerinin etkili olduğu iddia edilmektedir. Bunun yanı sıra bu topluluğun çok sıkı ilişkiler içerisinde olduğu diğer bir oluşumun da Melâmetîlik olduğu ifade edilmektedir.²²¹ Kalenderîliğin kurucu ismine geldiğimizde ise karşımıza Cemâleddîn-i Sâvî (ö. 630/1232-33) adında sûfî bir karakter çıkmaktadır. Kendisi tasavvuf yolunu Şeyh Osman Rumi isimli bir kişi vasıtasıyla benimsemiştir. Sonrasında muhtemel Moğol baskıları sebebiyle Dımaşk'a gelip yerleşen Cemâleddîn-i Sâvî, burada Celal-i Dergezînlî adlı birisinin tekkesine yerleşmiş ve onunla dostluk kurmuştur. Bu dostluk sebebiyle dinî kaidelerden uzaklaşmış, saç ve sakalını kestirerek, kıyafetlerine dikkat etmeyerek genel kaidelere muhalefet etmiştir. Bir süre sonra Dımaşk halkının tepkisini alarak tekkeden ayrılmış ve Dimyat'a giderek orada bir süre mezarlıkta hayatını sürdürmüştür. Sonrasında orada onun için bir tekke yaptırılmasıyla artık ölene dek burada yaşamıştır.²²²

Cemâleddîn-i Sâvî hakkında ve dolayısıyla Kalenderî tarikatı hakkında yukarıdaki verilen bilgilere ek olarak hem Cemâleddîn-i Sâvî'nin hem de Kalenderîliğin Sünnî karakterlerine dair bilgileri zikretmemek bir eksiklik olacaktır. Yakın zamanda bazı vakfiyeler ile ilgili yapılan çalışmalar sonucunda tespit edilen bilgilere göre Cemâleddîn-i Sâvî'nin Tokat Zile'de meftun olan Cemâleddîn Musa Zilî ile aynı kişi olduğu saptanmıştır.²²³ Cemâleddîn'in Sünnî bir kişi olan Şeyh Osman'dan bağını kopardığı iddia edilmesine rağmen bu zaviyede bulunan bilgilere göre Cemâleddin Şeyh Osman'ın müridi ve Bâyezîd-i Bistâmî'nin (ö. 234/848 ?) soyundan gelen bir şahsiyet olarak zikredilmektedir.²²⁴ Cemaleddîn'in torunlarının Sünnî olan bu şeyh (Şeyh Osman) ile olan ilişkilerinin ve irtibatlarının da yüzyıllarca devam etmiş olması

²²¹ Nihat Azamat, "Kalenderiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/253.

²²² Demirci, "Kalenderiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 254.

²²³ Vedat Turgut, "Cemâlüddin Musa Sâvî/Zilî ve Şeyh Osman-ı Velî ile Ahfadına Dair Vakfiyeler ve Düşündürdükleri (Vahdet-i Tarikat)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2020), 1055.

²²⁴ Turgut, "Cemâlüddin Musa Sâvî/Zilî ve Şeyh Osman-ı Velî ile Ahfadına Dair Vakfiyeler ve Düşündürdükleri (Vahdet-i Tarikat)", 1031-1032.

Kalenderîlerin Sünnî yönüne işaret etmesi açısından önemlidir.²²⁵ Yine Kalenderî tavırlarıyla dikkat çeken Barak Baba (ö. 707/1307) isimli bir şahsiyetin de sanılanın aksine Sünnî bir çizgide olduğuna dair ortaya konulan bulgular, Kalenderîliğin yadsınamaz şekilde Sünnî bir karakterinin de bulunduğuna işaret etmektedir.²²⁶

Kalenderîliğin öğretilerine geldiğimizde ise öncelikle fakr ve tecerrüt anlayışları karşımıza çıkmaktadır. Bu iki terime göre insan dünyadan elini eteğini çekmeli tüm varlığıyla Allah'a yönelmelidir. Bu dünyadan hiçbir şey beklemeden hayatını sürdürmelidir. Kalenderî dervişler bu inanışa ek olarak evlenmemeyi de fakr ve tecerrüdün bir gereği olarak görmüşlerdir. Bu doktrine göre bir yaşam süren Kalenderî dervişler, dağlarda, mağaralarda, üstleri yarı çıplak, ayakları yalınayak gezmişler; ne buldularsa onu yemişler ve böylece Allah'a yakın olacaklarına inanmışlardır. Ancak bu durumun, XIII. yüzyılın sonlarına doğru bozulmuş olduğu ve Kalenderî dervişlerin yozlaşmasıyla neticelendiği ifade edilmektedir. Yine fark ve tecerrüt anlayışlarına ek olarak melamet öğretisinin de yozlaşmış bir versiyonunun bu dönemde Kalenderîler arasında var olduğu belirtilmektedir.²²⁷

Kalenderîliğin öne çıkan diğer önemli öğretilerinden birisi de vahdet-i vücûd'dur. İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) zirveye çıkarmış olduğu bu öğreti pek tabii olarak Kalenderîliği de etkilemiştir. Ancak bu öğreti Kalenderîlik içerisinde kendine has bir yorumla bazen panteizm şeklinde de yer bulmuştur. Nitekim pek çok Kalenderîlik mensubu kişi vahdet-i vücûdu biraz daha farklı yorumlayarak onu zaman zaman panteizme çevirmişlerdir. Böylece bu bireylerin eskiden beri yanlarında getirdikleri hulul tenasüh ve devir gibi inançlar kendilerine vahdet-i vücûd sayesinde yeni bir zemin bulmuşlardır. Şimdi aşağıda kendisini zaman zaman bir Kalenderî olarak takdim eden²²⁸ ve Alevî-Bektaşîlerce de önem atfedilen bir kişi olan Kaygusuz Abdal'ın (ö. 848/1444 ?) eserlerinden bölümler nakledilecektir.

²²⁵ Turgut, "Cemâlüddin Musa Sâvî/Zilî ve Şeyh Osman-ı Velî ile Ahfadına Dair Vakfiyeler ve Düşündürdükleri (Vahdet-i Tarikat)", 1055.

²²⁶ Mustafa Koç, "Eski Anadolu Türkçesi Karışık Dilli Metinlerden Barak Baba Manzunmesi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 28 (2018), 227-292.

²²⁷ Ocak, *Kalenderîler*, 203-208.

²²⁸ Ocak, *Kalenderîler*, 209-210.

“Zira bu vücûd bir dükkândır. Sana kiraya verilmiştir. İçinde oturub rencberlik idesin ve ol dükkân içinde gizlü hazîne vardır. İmdi dükkân elde iken kazub ol hazineyi bul” cümlesinde hazineden maksadın Allah olduğu ve böylelikle vahdet-i vücûda atıfta bulunduğu ifade edilmektedir. Yine diğer bir örnekte vahdet-i vücûd inancına daha bariz bir vurgu gözler önüne serilmektedir. Nitekim “pes imdi tahkik bil kim Hak Telâlâ’nın evveli ve âhiri ve üstü ve altı ve sağı ve solu ve öni ve ardı yoktur. İbtidâ ve intihâsı yoktur. Bir bahr-i bî-kenardur ki cümle âlemi kaplayubdur. Yani cümle mevcudatın vücudunda Hak mevcuddur” buyrulurak Kaygusuz Abdal tarafından vahdet-i vücûd telakkisi açıkça belirtilmektedir. Son olarak, onun “Bu çölde neyin peşindesin? Eğer Allah’ı bulmak istiyorsan, O senin bütün vücudunu kaplamıştır... Senin dışında hiçbir şey yoktur, ne varsa sendedir” şeklindeki sözleri vahdet-i vücûd öğretisinin Kaygusuz Abdal’da ne derecede etkin bir düşünce olduğunu bize göstermektedir.²²⁹

Kaygusuz Abdal vahdet-i vücûd düşüncesini manzum şekilde de dile getirmiştir. Örneğin aşağıda nakledeceğimiz şiir buna güzel bir örnektir:

*Hakk’a minnet cânım küllî nur oldı
İçüm taşum nûr ile ma ‘mûr oldı
Uyandı devletlüm gaflet hâbından
Bir ile varlığım küllî Bir oldı*

...

*Hak’a minnet ki Hak cümlede mevcûd
Kamu şeyde görinen nûr-i Ma ‘bûd*

Yine Kaygusuz Abdal’ın diğer manzum örneklerine bakacak olursak aynı telakki önümüze çıkacaktır. Bunlardan ilkinde:

*Bakan her yâna Sultan’ı görür pes
Dahi hiç gayrı yok k’ânı görür pes*

...

*Dahi hiç gayrı görünmez cihanda
Hemân Hak’dur görinen her mekânda*

denilmekte ve böylece görünen her yerde ve mekanda Tanrı’ya rastlanılacağı bildirilmektedir. Yine ikinci örnekte:

Kamu eşya içinde doludur Hak

²²⁹ Ocak, *Kalenderîler*, 210-212.

Eğer görmek dilersen gözin aç bak

...

Neye baksan görünen ol Kadîm 'dür

Dahi kim var hemân Hayyü 'l-Alîm 'dür

buyrularak yukarıdaki telakkinin tıpatıp aynısı gözler önüne serilmektedir.²³⁰ Kaygusuz Abdal'ın eserlerine bakıldığında onun vahdet-i vücûdu bazen de bir hulul gibi aks ettirdiği ifade edilmektedir. Aşağıdaki şiir buna güzel bir örnek teşkil etmektedir:

Kamu şeyde menem ayn-ı hakikat

Sıfât-ı Zât-Mutlak bahr-i hikmet

...

Muhît-i zevrak menem Hak menemdür Hak menem

Tamu vü uçmağ menem cümle mekan bendedür

Evvel ü Âhir menem Ganî ve Fakîr menem

Zâkir ü Mezkûr menem küfr ü îman bendedür

Cümleye ma 'bud menem Ka 'be menem put menem

Âdem 'e maksûd menem işde fulân bendedür²³¹

Son olarak da Kaygusuz Abdal'ın eserlerinde vahdet-i vücûdun bazen de devir inancı şeklinde ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Aşağıda nakledeceğim örnek bu inanca örneklik teşkil etmektedir.

Hâlik'un emri beni kûze-ger balçığı gibi devrânın çarhı üzerine koyub dolab gibi döndürdi (...) Gâh beni kûze dizdi (...) Gâh saraylara kerpiç eyledi (...) Gâh insan eyledi, gâh hayvan eyledi. Gâh nebat, gâh ma'den eyledi. Gâh yaprak, gâh toprak eyledi. Gâh pîr, gâh cüvan eyledi (...) Nice bin kerre isimler ve lâkablururundum. Nice bin kerre dürlü suretlerden göründüm...²³²

Buraya kadar ekseriyetle vahdet-i vücûd şeklinde (bazen hulul ve tenasühe kaçsa da) görülen inanış artık yerini Otman Baba ile birlikte tamamen hulul ve tenasüh inancına bırakacaktır. Nitekim Otman Baba'nın müritleri pek çok yerde Otman Baba hakkında Allah'ın bu dünyadaki mazharı olarak bahsetmişlerdir. Hatta bu sebeple müritlerden yargılananlar olmuştur. Çünkü onlar bu inançlarını, görünmeyen Tanrı'dan ziyade bizzat kanlı canlı görünen Tanrı'ya inandıklarını ifade ederek ortaya koymuşlardır. İşte

²³⁰ Ocak, *Kalenderiler*, 211.

²³¹ Ocak, *Kalenderiler*, 212.

²³² Ocak, *Kalenderiler*, 213.

bu görünen Tanrı da, Otman Baba'nın kendisi olmaktadır. Yine onun özelliklerinden bahsedilirken, her şeye gücü ve kudreti yeten şeklinde ifadeler kullanılarak, onun tanrısallığına atıf yapılmaktadır. Son olarak bizzat Otman Baba'nın kendi ağzından bu inanışa yönelik pek çok gönderme yapılmaktadır. Nitekim yukarıdaki ilgili bölümde örneklerle ifade edildiği üzere Otman Baba, kendisini Allah'ın bu dünyadaki mazharı olarak görmektedir. Yine o kendisini bazen Hz. Muhammed'in bazen de eski evliyaların bedenlenmiş hali olarak görmektedir.²³³

Kalenderîliğin bahsedeceğimiz son inanç umdesi de cemalperestliktir. Cemalperestlik, güzelliğe tapınma manasına gelmektedir ve vahdet-i vücûd öğretisinin bir uzantısı olarak Allah'ın güzel yüzlü (yani sakalı olmayan güzel genç) erkeklerde tecelli edeceği şeklindeki inancı ifade eder. Bu inanışın da Zerdüştlükten, Kalenderîliğe geçtiği ifade edilmektedir.²³⁴

Görüleceği üzere vahdet-i vücûd ile birlikte panteizm (yani hulul ve tenasüh) Kalenderîliğin önemli inanç umdelerindedir. Bu inanç umdelerinin Türklerin eski dinleri vasıtasıyla Türkmenler arasında da varlığına yukarıda dikkat çekmiştik. Yine bu vasıta ile Alevîlik-Bektaşîlik'te de bu inançların izlerini görmüştük. Tam da burada şunu da söylemek gerekir ki Kalenderîlerin Bektaşîlik içerisinde erimesiyle birlikte bu inanışlar kaybolmak yerine daha da güçlenerek varlıklarını sürdürmüşlerdir.²³⁵ Şimdi ise aşağıda Bektaşîlik içerisine girerek Bektaşîliği derinden etkilemiş, dinî düşünce ekollerinden biri olan Hurûfilîğe değineceğiz.

3.3.2. Hurûfilik

Hurûfilik, harflerin derin manalara sahip olduğuna inanılan bir düşünce ekolüdür ve bu öğretinin kökleri çok gerilere kadar gitmektedir. Tahminen köklerinin milattan önce III. veya IV. yüzyıla kadar dayandığı söylenen Hurûfilik, pek çok meseleyi harflere verilen anlamlar sayesinde açıklamaya çalışmaktadır. Bu öğretinin İslam dünyasında da daha hicri II. yüzyıldan itibaren bazı kişileri büyüüne kaptırdığı bilinmektedir. Örneğin aşırı Şîî olduğu söylenen Mugire b. Saîd el-İclî adında birinin Allah ile harfler

²³³ Ocak, *Kalenderîler*, 213-214.

²³⁴ Ocak, *Kalenderîler*, 215-217.

²³⁵ Ocak, *Kalenderîler*, 213.

arasında ilişki kurduğu ifade edilmektedir. Sonrasında bu öğreti İslam dünyasında daha da etkisini artırarak pek çok önemli şahsiyeti etkisi altına almıştır. Nitekim İbn Haldun (ö. 808/1406) ve Kâtip Çelebi (ö. 1657) gibi önemli şahsiyetlerin, bu öğretinin etkisi altına giren kişilerden oldukları söylenmektedir. Ancak bu öğretinin İslam düşünce tarihi içerisinde yer almasını sağlayan, bu düşünceyi sistemleştirip kuran Fazlullah-ı Hurûfî'dir (ö. 1394). Onun sayesinde bu düşünce Müslümanlar arasında yaygınlık kazanmış ve kabul görmüştür.²³⁶

Fazlullah düşüncesini Timur (ö. 1405) döneminde Hasan-ı Cûrî (ö. 1342-43) isimli Bâtîni bir kişinin ve takipçilerinin yardımıyla sistemleştirip yaygınlaştırmaya çalışmıştır. O böylece, yaymaya çalıştığı öğretisini kurarken Bâtîniyye'den çokça faydalanmıştır. Onun kurduğu bu sistemde sayıların ve harflerin çok büyük bir önemi vardır. Nitekim onlar bir şeyi açıklamak istediklerinde bunu, yirmi sekiz veya otuz iki sayısına gönderme yaparak açıklarlar. Ancak Fazlullah'ın kurduğu bu öğreti kısa zamanda âlimler tarafından tepki toplamaya başlar ve Timur'un emriyle Fazlullah yakalanarak hapsedilir. Hapsedildikten sonra mahkemede hakkında verilen idam kararı üzerine öldürülür.²³⁷ Onun ölümünün ardından aynı şekilde müntesipleri de yakalandıkları yerde cezalandırıldıkları için kaçarak kendilerine yaşam alanı sağlamaya çalışmışlardır. Onların başlıca gelip yerleştikleri yerlerden birisi de Anadolu coğrafyası olmuştur. Nitekim Sivas, Eskişehir, Akçahisar ve Tire gibi şehir ve ilçelere gelip yerleşerek Hurûfîliğin Anadolu'da yaygınlık kazanmasını sağlamışlardır. Hatta Anadolu'yla da sınırlı kalmayan Hurûfîler, Balkanlara kadar uzanarak öğretilerini oraya da taşımışlardır.²³⁸

Hurûfîlerin harflere verdikleri büyük önemin yanı sıra, öne çıkan diğer bir özellikleri de vahdet-i vücûd öğretisine sahip olmalarıdır. Bu öğretinin karşımıza öncelikle harfler meselesinde ortaya çıktığını görmekteyiz. Nitekim onlara göre harfler birbirinden ayrı şeyler değildir. Hepsi zatları itibariyle bir ve bütündür. Bir harfi bilen diğer tüm harfleri bilmiş olur ve bir harf diğer harflerin hepsini içerir. Bu harflerle birlikte bir de Allah'ın kelamı olan otuz iki kelime vardır. Bu otuz iki kelime Allah'ın

²³⁶ Hüsamettin Aksu, "Hurûfîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/408.

²³⁷ Aksu, "Hurûfîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 408-409.

²³⁸ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 184-185.

zatıyla birdir ve ondan hiçbir şekilde ayrılamazlar. Yine bu otuz iki harf ve kelime Allah'ın nuruna işaret etmektedir ve bu nur da aslında Allah'ın ta kendisidir. Yani aynı harfler ve kelimeler gibi bu nur da Allah'tan ayrı düşünülemez. Nur kelimesiyle ilgili dikkat çekici bir husus da, peygamberimizin rivayet ettiği “Ben ve Ali bir nurdanz” hadisinden hareketle Hz. Peygamberin ve Hz. Ali'nin aslında Allah'ın mazharı olduklarına yönelik işarettir.²³⁹

Vahdet-i vücûd öğretisine sahip olan Hurûfilerde Allah ve evren harflerin bilinmesi ile anlaşılabilir. Çünkü bu harfler, Allah'ın ilk mazharlarıdır. Bu harfler de tüm evreni kuşatmışlardır ve böylece evrende bulunan her şey bir nevi Allah'ın mazharı olmuş olmaktadır. Buna göre Allah ile tüm mevcudat arasında ayrılmaz bir bütünlük olduğu söylenebilir ve birini diğerinden ayırmak mümkün değildir. Vahdet-i vücûd öğretisinin bu denli hayati bir konum teşkil ettiği Hurûfilik'te, bu düşüncüyü yansıtan pek çok şiire de rastlanmaktadır.²⁴⁰ Şimdi aşağıda bunlardan bazılarını zikredeceğiz. Bu şiirlerden ilkinde:

*Bizsiz var olamaz ey oğul
(Gökteki) Aydan (denizdeki) balığa dek bir zerre dahi.
Hakkıyla Ene'l-Hak dediğimizden
kanımızla şehadet verdik*

buyurulmaktadır. Yine bu şiirlerden ikincisinde de:

*Ey Naimi, mana gözüyle bakarsan kendinden geçersen,
gördüğün her şeyde Allah'ı görürsün.*

buyurularak²⁴¹ vahdet-i vücûd öğretisine dikkat çekilmektedir.

Vahdet-i vücûd'un Hurûfilik'te kendini gösterdiği yerlerden bir diğeri de, Fazlullah'ın kendisidir. Nitekim Fazlullah'ın Allah'ın mazharı olduğuna yönelik pek çok örnek mevcuttur. Nitekim:

*Ma'lûm ola tâ ki zât-ı mutlak
Giydikte libâs-ı şekl-i insân
Fazl idi gelip kılan tecelli
Emr eden ezel namazı elli*

²³⁹ Fatih Usluer, *Hurufilik İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009), 221-225.

²⁴⁰ Usluer, *Hurufilik İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, 234-239.

²⁴¹ Usluer, *Hurufilik İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, 241.

buyurularak, Hurûflerce bu inanca yönelik bir düşünce ortaya konulmuş olmaktadır.²⁴²

Hurûfilik'te dikkat çeken öğretilerden birisinin de insan merkezli tanrı anlayışının olduğu ifade edilmektedir. Anlayışa göre insan tanrılaştırılmaktadır, yani insan artık bir tanrı olmaktadır. Bu durum Melikoff tarafından, insanın Tanrı'ya doğru yükseltilmesi değil de Tanrı'nın insana indirilmesi şeklinde ifade edilmektedir.²⁴³

Nitekim bu telakki pek çok Hurûfî şairin şiirinde kendisini göstermektedir. Aşağıda bu inanca yönelik ifadeler barındıran şiirlere değinilecektir.

Aşağıdaki zikredeceğimiz ilk şiir Nesîmî'ye (ö. 1417) aittir.

Mutlak hiç oldum ben

Tanrı ile, Tanrı oldum...

*...Kuşku yok, eşi olmayan Tanrı ile birim ben
hem Temel Öz'üm, hem onun özellikleriyim²⁴⁴*

Yine aşağıda zikredeceğimiz Nesîmî'ye ait olan şiir, bu sefer de Fazlullah'ın tanrısallığı üzerinden bu inanca atıfta bulunmaktadır.

Fazlullah Dost oldu, neyime gerek başka dost?

Nesimî Fazl Tanrının hakir kölesi oldu

Fazl Tanrıdır, Fazl Tanrıdır, bizim yaradanımız²⁴⁵

Bu inancın izleri Fazlullah üzerinde görünmekle birlikte, ikinci olarak da Hz. Ali üzerinde görünür olmaktadır. Bu telakkiye göre Fazlullah yerine, Tanrı olarak Hz. Ali konumlandırılmıştır. Nitekim Virânî (ö. ?) bunu bir şiirinde şu şekilde ifade etmektedir:

Ey benüm Şahüm penhım Fazl-i Rahman'ım Ali!

Es selam ey Şah-i merdanım Ali

Es selam ey Fazl-i yezdanım Ali!

İkinci olarak bu inanca yönelik aşağıda zikredeceğim örnek, Hilmi Dede Baba'ya (ö. 1907) ait olan şiirdir.

Tuttum aynayı yüzüme

Ali göründü gözüme

Nazar eyledim özüme

²⁴² Usluer, *Hurufilik İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, 253-254.

²⁴³ Melikoff, "Bektaşî-Aleviler'de Ali'nin Tanrısallaşması", 87.

²⁴⁴ Melikoff, "Bektaşî-Aleviler'de Ali'nin Tanrısallaşması", 87.

²⁴⁵ Melikoff, "Bektaşî-Aleviler'de Ali'nin Tanrısallaşması", 90.

Özetle ister vahdet-i vücûd olsun, ister insan merkezli tanrı tasavvuru olsun bu inançlar Hurûfilik'in Bektaşî tarikatı içerisine girmesiyle birlikte artık seyirlerine bu yeni yol içerisinde devam etmişlerdir.²⁴⁷

Özet ve değerlendirme kısmına geçmezden önce son olarak hem Kalenderîlik hem de Hurûfilik bölümünde bahsettiğim vahdet-i vücûd inancının hangi şekilde Alevîlik-Bektaşîlik'te anlaşıldığı üzerinde durmak gerekmektedir. Alevîlik-Bektaşîlik içerisindeki vahdet-i vücûd İbnü'l-Arabî'nin ve onun açıklayıcılarının ortaya koymuş olduğu vahdet-i vücûd değildir. Alevîlik-Bektaşîlik içerisindeki vahdet-i vücûd biraz daha yüzeysel ve felsefilikten uzak bir yapı sergilemektedir. Her dönem ve tüm Alevî-Bektaşîler için bu yargı geçerli olmasa da çoğu Alevî-Bektaşî düşünüründe vahdet-i vücûd düşüncesi İbnü'l-Arabî'nin sunduğu derinlikli yapıdan ziyade daha iptidai seviyede bir görünüm sergilemektedir.²⁴⁸

3.3.3. Özet ve Değerlendirme

Kalenderîlik ve Hurûfilik yukarıda da bahsedildiği üzere başlamış oldukları yolculuğu, Anadolu bağlamında düşündüğümüzde Alevîlik-Bektaşîlik içerisinde sonlandırmışlardır. Onlar gördükleri gerek siyasi gerekse ilmî tepkiler sonucunda buna mecbur kalmış ve kendilerine yeni bir yaşam alanı olarak Alevî-Bektaşîliği seçmişlerdir. Ancak onlar zamanla yavaş yavaş eriyerek Alevîlik-Bektaşîlik kalıbı içerisinde kaybolmuşlardır. Bunun sonucu olarak kendileri kaybolsalar dahi öğretilerini Alevî-Bektaşîlere miras bırakarak onları derinden etkilemişlerdir.

Yukarıda bahsi geçen bu etkileşim sonucunda Alevî-Bektaşîlerin, bu tarz düşünce gruplarından aldıkları öğretiler, aşına oldukları hulul ve reenkarnasyonla birlikte vahdet-i vücûd olmuştur. Miras aldıkları vahdet-i vücûd öğretisi, sahip oldukları inançları üzerine eklenince yukarıda kendisine yer bulan şekliyle ifade edilen inançların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Yukarıda kendisine yer bulan bu inançların başlıcası da görüleceği üzere Hak-Muhammed-Ali olmuştur. Nitekim

²⁴⁶ Melikoff, "Bektaşî-Aleviler'de Ali'nin Tanrısallaşması", 91.

²⁴⁷ Melikoff, "Bektaşî-Aleviler'de Ali'nin Tanrısallaşması", 87.

²⁴⁸ Salih Çift, "Bektâşî Geleneğinde Vahdet-i Vücûd ve İbnü'l-Arabî", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)* 23 (2009), 258-278.

oluşumunda Türkmenlerin eski dinlerinin etkisinin olduğu Hak-Muhammed-Ali inancı şimdi de yeni bir miras olan vahdet-i vücûd ile birlikte kendine has şeklini almaya başlayacaktır. Böylelikle bu inanç bir hamur misali yavaş yavaş katılan yeni ürünlerle kendine has yapısını oluşturacaktır. Sonuç olarak bu inancın izlerini bazı benzerlikler kurarak tesliste aramak yerine, bizzat Alevî-Bektaşîlerin kendi öz yaşantılarında ve o yaşantıya zaman içerisinde kattıkları yeni inanç umdelerinde aramak daha doğru bir yol olacaktır.²⁴⁹

3.4. Hak-Muhammed-Ali İnancı

Yukarıda şimdiye kadar hem tarihî arka plan (sosyal ve kültürel anlamda) verilmek suretiyle hem de inanç boyutuna değinilmek suretiyle, Hak-Muhammed-Ali inancının ortaya çıkış serüveni ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şimdi ise aşağıda bu inancın ortaya çıkışından sonra nasıl algılandığına yönelik bakış açıları anlatılacaktır.

Bu bakış açılarından ilki, Hak-Muhammed-Ali inancının Hıristiyanlık'taki teslise benzetilmesi yönündedir. Nitekim batılı araştırmacılardan Hasluck (ö. 1920) ve Birge'nin (ö. 1952) Alevilik-Bektaşîlik ile Hıristiyanlık arasında bağ kurma gayretinde oldukları ifade edilmektedir. Hatta Birge'nin, Hak-Muhammed-Ali inancının Alevî-Bektaşîliğe Hıristiyanlıktan gelen bir inanç olduğunu ifade ettiği belirtilmektedir.²⁵⁰ Ancak Melikoff, Bektaşîler'in Balkanlara gelmelerinden çok önce Hz. Ali hakkındaki inancı oluşturduklarını belirterek bu inancın Hıristiyanlık'taki teslisle bir bağının olmadığını ortaya koymuştur.²⁵¹ Batılı araştırmacıların yanı sıra bazı Türk araştırmacılar da teslis ile Hak-Muhammed-Ali inancı arasında bir münasebet olduğu yönündeki iddiayı sürdürmüşlerdir. Örneğin, Lütfi Kaleli burada geçen Hak kavramının Allah manasına gelmeyeceğini bilakis bu kavramın *ana* manasına geleceğini ifade etmektedir. Bunun ardından naklettiği bir hikâye üzerinden de bu inancın birebir teslis ile benzer olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.²⁵² Yine İsmet Zeki Eyüboğlu da (ö. 2003) Hak-Muhammed-Ali inancının, Hıristiyanlık'taki teslisin

²⁴⁹ Benzer düşünceler için bkz., Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, 229-248.

²⁵⁰ Saffet Sarıkaya, *Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı (XI-XIII. Asırlar)*, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2003), 96.

²⁵¹ Melikoff, "Bektaşî-Aleviler'de Ali'nin Tanrısallaşması", 97.

²⁵² Lütfi Kaleli, *Binbir Çiçek Mozaiki Alevilik*, (İstanbul: Can Yayınları, 1996), 20.

farklı bir yorumu olduğunu iddia etmektedir.²⁵³ Ancak bu görüşlerin aksine bizzat Bektaşî dedebabası olan Bedri Noyan (ö. 1997) ise Hak-Muhammed-Ali inancının teslis ile bir bağının olmayacağını ifade etmektedir. Zira ona göre Hak-Muhammed-Ali inancında teslisteki Baba Oğul Kutsal ruh arasındaki ilişkinin bir benzeri bulunmamaktadır. Hıristiyanlık'taki bu üç unsur arasındaki ilişki, Hak-Muhammed-Ali inancında mevcut değildir.²⁵⁴

Bu bakış açılarından ikincisi ise Hak-Muhammed-Ali inancının, ulûhiyyet, nübüvvet ve velâyet kapsamında incelendiği bakış açısıdır. Hak-Muhammed-Ali kavramları bu bağlamda değerlendirildiğinde, Hak kavramı Allah olarak, Muhammed kavramı Allah'ın elçisi peygamber olarak, Ali kavramı ise velayet sahibi ve peygamberin damadı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlayışa göre her üç unsurun da özellikleri bu şekilde birbirinden ayrılmak suretiyle her üçünün de bu vasıfları kesinleştirilmiştir. Yani sonuç olarak söylemek gerekirse her üç unsurun da yalnızca kendine has özellikleri mevcuttur ve bu özellikler birbirine karışmamaktadır.²⁵⁵

Bu bakış açılarından bir diğeri de Hak kavramının Allah Muhammed Ali kavramının ise nur olarak değerlendirildiği bakış açısıdır. Bu bakış açısına göre Allah bir nurdur ve kendi nurundan öncelikle Muhammed Ali nurunu yaratmıştır. Yaratılan bu nur Abdülmuttalib'e kadar geldikten sonra oğulları Abdullah ve Ebû Talib'e geçerek ikiye ayrılmıştır. Bu ayrılıktan sonra, bu iki evladın soyu tekrar (Hz. Ali ve Hz. Fatma'nın evlilikleri sayesinde) birleşerek bu nur tekrardan bir tek nur haline gelmiş ve Ehl-i Beyt mensuplarınca taşınmaya devam etmiştir. Burada dikkat çekilmesi gereken unsur ise, bu bakış açısına göre Hak kavramının Allah manasında, Muhammed Ali kavramının ise bir tek varlık anlamında kullanılmasıdır. Nitekim Muhammed ve Ali'nin ruhları, bedenleri, özellikleri kısacası her şeyleri bir ve aynıdır. Yani onlar tek bir varlık olarak değerlendirilir ve birbirinden ayrılamazlar. Hatta bu inancın Alevî çevrelerce hadis olarak kabul edilen "Ey Ali, etin etim, kanın kanım, cismin cismim, ruhun ruhumdur." şeklinde söylenmiş olan sözle desteklendiği ifade edilmektedir.²⁵⁶

²⁵³ İsmet Zeki Eyüboğlu, *Alevilik Sünnilik "İslam Düşüncesi"*, (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1979), 64.

²⁵⁴ Bedri Noyan, *Bektaşîlik Alevilik Nedir?*, (İstanbul: Ant Yayınları/Can Yayınları, 1995), 62-63.

²⁵⁵ Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, 230.

²⁵⁶ Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, 231.

Son bakış açısına göre ise Hak Muhammed ve Ali kavramlarının üçü de bir manaya gelmektedir. Bu üç unsur birbirinden ayrılmaz olarak değerlendirilir. Nitekim bir şiirde:

Men dahi nesne bilmezem

Allah bir Muhammed Ali

Özüm gurbete salmazam

Allah bir Muhammed Ali

Anar birdir bir olubdur

Yerden göğe nur olubdur

Dört köşede sırr olubdur

Allah Bir Muhammed Ali

buyurularak bu bakış açısına atıfta bulunulmuştur. Son olarak şunu söylemek gerekir ki bu bakış açısında hulul inancına kaçan bazı unsurların bulunduğu ifade edilmektedir.²⁵⁷

²⁵⁷ Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 232-233.

BÖLÜM IV

TESLİS VE HAK-MUHAMMED-ALİ İNANCI

4.1 Teslisin Tarihçesi

Kelime manası *üçleme* anlamına gelen teslis Hıristiyanların üç uknumlu tanrı inancını ifade etmek için kullanılır.²⁵⁸ Bu kullanım Arapçadan türetilmiştir, ancak bu inancın Yunanca karşılığı *trias*, Latince karşılığı ise *trinitas* şeklindedir.²⁵⁹ Bu inancın üç unsurlu Tanrı tasavvuru, Hıristiyanlık doğmadan önce de bazı dinlerde farklı şekillerde de olsa mevcut bulunmaktadır. Örneğin bu tasavvur Mısır'da İsis, Osiris ve Horus şeklinde kendini gösterirken, Hint coğrafyasında kendini Brahma, Vişnu ve Şiva şeklinde göstermektedir.²⁶⁰ Yahudiliğe geldiğimizde ise tesliste kullanılan baba ve oğul şeklinde bazı kullanımlara rastlanmakla birlikte bu kullanımların mecazî manada ele alındığı ifade edilmektedir. Örneğin Yahudilerin Allah'a mecazen baba, Hz. Âdem'e de Allah'ın oğlu şeklinde hitap ettikleri belirtilmektedir. Nitekim bu kullanıma göre kendilerine de Allah'ın oğulları demişlerdir.²⁶¹ Teslis kelimesinin geçtiği yerlere geldiğimizde ise, bu kelimenin Kitab-ı Mukaddes'te hiçbir şekilde yer almadığı,²⁶² hatta bu kelimenin bizzat sahih (kanonik) kabul edilmeyen, yani apokrif (sahte) diye adlandırılan metinlerde dahi bulunmadığı belirtilmektedir.²⁶³ Bununla birlikte Baba, Oğul ve Kutsal Ruh kelimelerinin Ahd-i Cedid'de kendilerine ayrı ayrı da olsa yer buldukları, ancak bunların üçünün birlikte kullanımına ise yalnızca Matta kitabının son bölümünde ve Pavlus'un bir mektubunda rastlandığı ifade edilmektedir.²⁶⁴

²⁵⁸ Jacques Waardenburg, "Teslis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/548.

²⁵⁹ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 42.

²⁶⁰ Waardenburg, "Teslis", 548.

²⁶¹ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 88.

²⁶² Waardenburg, "Teslis", 548.

²⁶³ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 44.

²⁶⁴ Waardenburg, "Teslis", 548.

Yukarıda da görüleceği üzere teslis kelimesi kutsal metinde yer almamaktadır. Bu kelimenin ve inancın zaman içerisinde ortaya çıktığı belirtilmektedir. Nitekim Hıristiyanlık, ortaya çıktığı birinci yüzyılda Antik Yunan Felsefesinin ve Putperest Roma Hükümdarlığının etkisi altında olduğu bölgelerde yayılım göstermiştir. Bu bölgelerde yayılım gösteren Hıristiyanlık doğal olarak bu bölgelerin kültüründen etkilenmiş ve kendini hem savunma hem de bazı durumlarda dönüştürme ihtiyacı duymuştur. Bu bağlamda dönemin Hıristiyan bilginleri inançlarını korumak ve daha iyi ifade etmek adına inançları üzerinde daha derin düşünmeye başlamışlardır. Böylece onlar teslis fikrinin temellerini bu dönemde atmaya başlamışlardır.²⁶⁵ Temellerini attıkları bu teslis kelimenin ilk olarak ikinci yüzyılda, Antakya patriği olan Teofilos tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Ancak Teofilos bu kelimeyi teslis manasında değil de Tanrı veya Tanrı Ruhü manasında kullanmıştır. Yine aynı dönemde yaşayan ve kilise babalarından olan İrenaeus ise Baba ve Oğul kavramlarının Tanrı'nın bir çeşit görünümünü teşkil ettiklerini öne sürmüştür. Latin kilise babalarının ilki olan Tertullian (ö. 225) ise bu üç kavramdan ayrı ayrı bahsederek, aslında onların bir öze sahip ayrı ayrı şahsiyetler olduklarını ifade etmiştir. Ona göre bu üç şahsiyetin de birbirinden farklı üç görevi bulunmaktadır. Baba'nın görevi yaratmak, Oğul'un görevi kurtarmak, Kutsal Ruh'un görevi ise kutsamaktır. Onlar bu şekliyle yaratılış hususunda ayrı ayrı görevlere sahiptirler. Son olarak yine aynı yüzyılda yaşamış olan Orijen (ö. 254) ise bu üç unsur arasından hiyerarşik bir yapının var olduğunu belirtmiştir. Bu anlayışa göre Oğul evrenin yöneticisi konumunda bulunmaktadır, kutsal ruh ise bir nevi azizlere ilham vermekle görevlendirilmiştir.²⁶⁶

Hıristiyanlığın en önemli figürlerinden birisi olan Pavlus (ö. 67 ?) sonrası Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu içerisinde hızlı bir şekilde yayıldığı gözlemlenmiştir. Anadolu'dan Avrupa'ya ve Afrika kıyılarına dek Hıristiyanlık pek çok bölgede kendine hissedilir derecede taraftar toplamaya başlamıştır.²⁶⁷ Bu durum Konstantin (274-337) zamanında Hıristiyanlığın Roma tarafından hoşgörü ile karşılanmaya başlamasıyla birlikte ikinci bir safhaya geçmiştir. Nitekim Konstantin ülkesindeki birliği sağlamak adına yaptığı çalışmalar içerisinde dini de dâhil ederek, dinde de bir birlik sağlanmasını istemiştir. Bu sebeple Hıristiyanlık içerisinde bir

²⁶⁵ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 80-81.

²⁶⁶ Waardenburg, "Teslis", 548.

²⁶⁷ Gündüz, *Hıristiyanlık*, 41-42.

birliğin sağlaması amacıyla bir konsil toplama kararı almıştır. Tüm piskoposların iştirak ettiği bu konsil 325 yılında İznik'te gerçekleştirilmiştir. Bu konsilde tartışılan en önemli mesele teslis olmuştur. Burada Arius ve taraftarlarının teslis görüşleri ile İskenderiyeli Alexander, Athanasius ve Batılı piskoposların teslis hakkındaki fikirleri karşı karşıya gelmiştir. Arius ve taraftarlarının savundukları tez, Baba ve Oğul arasında bir farklılığın olduğuna işaret etmektedir. Nitekim onlara göre Baba ezeli olan tek varlıktır, İsa Mesih ise Baba gibi ezeli değildir. Onun özü Baba ile aynı ve eşit değil, yalnızca benzerdir. Baba, İsa Mesih gibi doğurulmuş da değildir. O yukarıda da belirtildiği üzere tek ezeli varlıktır. Ancak bu görüş Batılı piskoposlar tarafından kabul görmemiştir. Onlara göre Baba ve Oğul aynı ve bir öze sahiptirler ve bu yönüyle İsa Mesih de Tanrı olmuş olmaktadır. Bu tartışmaların sonucunda ise galip gelen taraf Batılı piskoposlar olmuş ve Oğul'un tanrılığı doğru inanç olarak belirlenmiştir.²⁶⁸

Nitekim bu inanç aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir:

Yerin ve göğün, görünür görünmez bütün şeylerin yaratıcısı, kudretli Baba olan Tanrı'ya inanırız. Kutsal Rûh ile Bakire Meryem'e inkarne olan ve insan olan, biz insanlar ve kurtuluşumuz için göklerden inen, her şeyin kendisiyle olduğu, yaratılmayan ve Baba ile aynı Cevherden doğmuş, gerçek Tanrı'dan çıkmış gerçek Tanrı, ışığın ışığı, Tanrı'nın Tanrı'sı, asırlardan önce Baba'dan doğan, Tanrı'nın Tek Oğlu, İsa Mesih olan bir Rabba inanırız. Bizim için çarmıha gerildi... mezara kondu, kutsal yazılara göre üçüncü gün ölümlerden kurtuldu; göklerde yükseldi ve orada Baba'nın sağına yerleşti...²⁶⁹

Yukarıda da görüleceği üzere Ariuscu tez Batılı piskoposlar tarafından reddedilerek bertaraf edilmiştir. Konstantin'in ardından başa gelen hükümdarlar Konstantios ve Valens, Ariuscu tezi kabul ettiklerini belirterek bu tezi destekleseler dahi artık kabul edilmiş olan görüş, yani Oğul'un tanrılığı görüşü esas görüş olarak benimsenmiştir. Ariuscu tezin savunucuları olarak ilerleyen yıllarda Ebionitler ismiyle anılan bir grup ortaya çıkmış olsa da onlar da en fazla VI. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir.²⁷⁰

Roma İmparatorluğu'nun başına I. Theodosios geçtikten sonra Hıristiyanlık devletin hoşgörü ile baktığı bir din olmaktan ziyade artık devletin resmî dini haline gelmiştir.²⁷¹ Hıristiyanlık, devletin resmî dini haline gelmesine rağmen teslis konusundaki tartışmalar devam etmiştir. Bu bağlamda öncelikle 381 yılında İstanbul'da ikinci bir

²⁶⁸ Waardenburg, "Teslis", 548.

²⁶⁹ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 51.

²⁷⁰ Waardenburg, "Teslis", 548.

²⁷¹ Waardenburg, "Teslis", 548.

konsil tertiplenmesine karar verilmiştir.²⁷² Bu konsilde Kutsal Ruhun da tıpkı Oğul gibi Tanrısal bir varlığının olduğu kararlaştırılmıştır. Bu iki konsil sayesinde Baba, Oğul ve Kutsal Ruh ayrı ayrı şahsiyetlere sahip ancak bir tek cevherden oluşan varlıklar olarak kabul edilmişlerdir. Bu yönüyle de her bir şahsın Tanrı olduğu ifade edilmiştir. Nitekim Tertullian bu durumu “üçlü birlik” veya “üç şahsiyete ve tek öze sahip ilahlık” olarak tarif etmektedir.²⁷³ Bu konsilden sonra 431 yılında Efes’te yeni bir konsil daha düzenlenmiştir ve bu konsilde İsa’nın tek bir tabiata sahip olarak var olduğu, yani sadece Tanrı tabiatına sahip olduğu belirtilmiştir. Böylece Meryem de Tanrı doğuran kişi konumuna yükselmiştir.²⁷⁴ Yine bu konsilde yukarıdaki görüşe karşı çıkan İstanbul Patriği Nestorios aforoz edilmekten kendini kurtaramamıştır.²⁷⁵ Ancak meseleler daha da çetrefilli bir hal aldığı için bu sefer de İstanbul’da 451 yılında Kadıköy konsili tertip edilmiştir. Bu konsilde İsa’nın iki tabiata sahip olduğu vurgulanmıştır. Bu konsilden çıkan karara göre İsa hem Tanrı tabiatına sahiptir hem de insan tabiatına sahiptir. O bu yönüyle çift tabiatlı bir varlık şeklini almıştır.²⁷⁶ Bu görüşün kabulü ile de artık İsa’nın insani tabiatının ilahlık tabiatı içerisinde eridiğini savunan görüş de bertaraf edilmiş olmaktadır.²⁷⁷ Kadıköy konsilinin bu konudaki kararı ile ilgili aşağıdaki yazı kararın daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır:

Aynı ve bir Oğul Rabbimiz İsa Mesih’e inanırız, tanrılıkta ve insan olmada aynıyla kâmindir, aynıyla Tanrı’dır, aynıyla insandır; bir aklı rûh ve bir bedenden yapılmıştır, tanrılığında Baba ile ortak cevherliliği, insanlığında bizimle ortak cevherliliği vardır; günah dışında her şeyde bize benzer, ilah olarak asırlar öncesi Baba’dan doğmuştur; fakat insan olarak son günlerde bizim ve bizim kurtuluşumuz için Bakire Meryem’den doğmuştur; bu iki tabiatında ne karışma ne değişme, ne ayrılma vardır; tabiatların farklılığı birleşme ile asla ortadan kalkmaz; fakat aksine her tabiatın nitelikleri korunmuştur ve bir tek şahıs veya cevherde (hypostase) buluşurlar; iki şahısta bölünmüş ve parçalanmış bir Oğul değil, fakat bir tek Oğul...²⁷⁸

Sonuç olarak şunu söylemek gerekirse teslis yukarıdaki süreç içerisinde peyderpey oluşturularak temelleri altmıştır. Nitekim Oğul Tanrısal hüviyetine ilk olarak 325 yılında İznik’te kavuşmuştur. Sonrasında 381 yılında toplanan İstanbul konsilinde ise Kutsal Ruhun tanrılığına karar verilmiştir. Böylece teslis inancının temeli bu iki konsilde atılmıştır. Daha sonrasında ise bu temel üzerine çeşitli görüşler ortaya

²⁷² Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 51.

²⁷³ Waardenburg, “Teslis”, 548.

²⁷⁴ Gündüz, *Hıristiyanlık*, 40.

²⁷⁵ Waardenburg, “Teslis”, 548.

²⁷⁶ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 51-52.

²⁷⁷ Waardenburg, “Teslis”, 548.

²⁷⁸ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 51-52.

konularak teslisin tanımı ve anlamı ortaya konulmaya çalışılacaktır.²⁷⁹ Şimdi aşağıda teslisin anlamına yönelik bazı görüşlere değinilecektir.

4.2. Teslis

Öncelikle teslisin genel manasıyla tanımını yapmak gerekmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere Hıristiyanlığın en önemli inanç unsuru olan, Tanrı'nın üç unsurlu algılanış biçimi teslis olarak adlandırılmaktadır. Bu üç unsurun birbirleri ile ve Tanrı kavramı ile ilişkileri ele alındığında teslisin ne anlama geldiği daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Bu sebeple aşağıda *Teslis Kalkanı* veya *Scutum Fidei* diye adlandırılan yapı incelenecektir.²⁸⁰

Yukarıda teslisin oluşumunun anlatıldığı bölümde ilk olarak Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un her üçünün de öz olarak aynı cevhere sahip oldukları söylenmişti. Bu şu şekilde ifade edilebilir: “Baba Tanrı'dır, Oğul Tanrı'dır, Kutsal Ruh Tanrı'dır”. Teslis Kalkanı dediğimiz bu yapıda her unsur merkezi konumda yer alan Tanrı kavramı ile ilişki içerisindedir. Bu ilişki yukarıda naklettiğim şekildedir. Yani her üç unsur da Tanrı'dır. İkinci olarak bu üç unsurun ayrı birer şahsiyet olduklarından bahsedilmişti. Bu üç unsurun ayrı birer şahsiyet olduğu da şöyle ifade edilebilir: “Baba, Oğul değildir, Baba Kutsal Ruh değildir; Oğul, Baba değildir, Oğul Kutsal Ruh değildir; Kutsal Ruh, Baba değildir, Kutsal Ruh, Oğul değildir.” Burada da her üç unsurun birbirinden farklı şahsiyet olduklarına işarette bulunmaktadır. Bu üç unsur aynı zamanda bir öze sahiptir ancak yine aynı zamanda da üç ayrı şahsiyete sahiptirler.²⁸¹

Yukarıda genel tanımını verdiğimiz teslisin her bir unsurunun sahip oldukları özellikler ve birbirleri ile olan ilişkileri biraz daha ayrıntılı ele alınması gerekmektedir ki teslisin yapısı iyice aydınlatılmış olsun. Bu minvalde öncelikle şunu söyleyebiliriz: Bilindiği üzere teslis zaman içerisinde kademeli olarak kilise babaları tarafından ortaya çıkarıldığı için teslis konusunda farklı yaklaşımlara rastlamaktayız. Bu yaklaşımlardan ilki “ezeli teslis anlayışı” olarak isimlendirilmektedir. Bu yaklaşım günümüzde Katolik, Ortodoks, Protestan ve Anglikan kiliselerinin benimsedikleri teslis anlayışıdır. Bu anlayışa göre her üç unsur da ezelden beri mevcuttur. Ancak bu ezeli

²⁷⁹ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 52.

²⁸⁰ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 53.

²⁸¹ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 54.

teslis anlayışı hakkında da iki farklı yaklaşım ortaya konulmuştur. Bunlardan ilki Yunan kilise babalarının ortaya koyduğu “Birde Üçlük” teslis anlayışı, ikincisi ise Latin kilise babalarının ortaya koyduğu “Üçte Birlik” teslis anlayışıdır. Yunan kilise babaları denilen bu kişilerin ortaya koyduğu ezeli teslis anlayışına göre, Baba Tanrı ile diğer iki tanrı arasında bir nevi alt üst ilişki mevcuttur. Baba Tanrı asıl Tanrı’dır ve diğer iki unsur ondan neşet etmişlerdir. Onlar yalnızca Tanrı’dan gelmekle tanrılık vasfına sahiptirler. Onların tanrısallığı Baba Tanrı’dan sonra, yani ondan zuhur etmekle başlamaktadır. Bu anlayışa göre Tanrılık tektir ve diğer iki unsur bu tanrılıktan pay almakla Tanrı olmaktadır. Latin kilise babaları denilen kişilerin tanımına geldiğimizde ise onlar, her üç unsurun da ezeli ve ayrı birer şahsiyet olarak var olduklarını ancak bununla birlikte bu üçlü yapının aslında bir Tanrıya işaret ettiğini ifade etmişlerdir. Daha açık bir şekilde ifade edecek olursak bu üç unsur arasında alt üst ilişkisi yoktur. Her unsur ayrı birer şahıstır ve bu üçünün toplamı aslında birliğe işaret etmektedir. Bu birlik Tanrılık olarak ifade edilmektedir. Bu yaklaşımın günümüzde Katolik ve Protestanların teslis anlayışına temel teşkil ettiği ifade edilmektedir.²⁸²

Ezeli teslis anlayışı ile ilgili Yunan ve Latin kilise babaları arasındaki fikir ayrılığı yukarıdakilerle sınırlı değildir. Teslisin her üç unsuru hakkında Yunan ve Latin kilise babalarının farklı görüşleri vardır. Bunlardan ilki Baba hakkında olan farklılıktır. Yukarıda da işaret edildiği üzere Yunan kilise babalarına göre tanrılığın ve her şeyin kaynağı Baba’dır. Diğer iki unsur ise ondan yalnızca pay almakla tanrılık vasfına erişmektedirler. Kısacası Baba, tanrılığını diğer iki unsurla ortaklaşa kullanır ancak onun asıl sahibi kendisidir. Latin kilise babalarına göre ise durum böyle değildir. Onlar her üç unsurun da tanrılık konusunda eşit olduklarını iddia ederler. Buna göre Baba da Tanrı’dır, Oğul da Tanrı’dır ve Kutsal Ruh da Tanrı’dır. Yine her birisi de ezeli varlıklardır. Yunan ve Latin kilise babalarının diğer bir görüş ayrılıkları da Oğul hakkındadır. Yunan kilise babalarına göre Oğul, Tanrı’dan ezeli olarak doğmuş ve onun suretini temsil etmektedir. Her ikisi arasında tabiat olarak aynılık olmasına rağmen şahsiyet olarak birbirlerinden farklıdır. Latin kilise babaları ise Oğul’un Logos olduğunu söylerler. Yani Oğul, Tanrı’nın kelimidir. Yine onlara göre Oğul tek tabiatlı değil, bilakis birisi insan birisi de Tanrı olmak üzere iki tabiatlıdır. Onun

²⁸² Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 56-58.

tanrısallığı Baba'dan, insanıyeti ise Meryem'den kaynaklanmaktadır. Kilise babalarının arasındaki fikir ayrılığının son halkası da Kutsal Ruh hakkındadır. Yunan kilise babalarına göre Kutsal Ruh'un ortaya çıkışı yalnızca Baba sayesinde. Ancak buna ek olarak Oğul'un da doğrudan olmasa dahi buna bir katkısının olduğunu iddia ederler. Latin kilise babalarına göreyse Kutsal Ruh'un varlığı hususunda Baba'nın da, Oğul'un da doğrudan kaynaklık teşkil ettikleri ifade edilmektedir. Bunula birlikte Kutsal Ruh'un da diğer iki unsur ile her yönden aynı ve denk oldukları kabul edilmektedir.²⁸³

Tanrının fiilleri konusuna geldiğimizde ise yine kilise babaları tarafından iki farklı tutum sergilendiği gözlemlenmektedir. Yunan kilise babalarına göre her unsurun kendince görevleri vardır. Her birisi ayrı ayrı işleri yürütmekle görevlidirler. Örneğin Baba yaratıcıdır, Oğul kurtarıcıdır ve Kutsal Ruh da takdis edicidir. Latin kilise babalarına geldiğimizde ise ortaklık söz konusudur. Yani her hangi bir fiil meydana getirileceği zaman her üç unsur bunu ortaklaşa bir karar ve irade ile yaparlar. Aralarında bir iş bölümü söz konusu değildir.²⁸⁴ Son olarak şunu ifade etmek gerekir ki, yukarıda anlatılan iki grubun fikirleri zamanla birisinin galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Bu galibiyeti elde eden grup Latin kilise babaları olmuşlardır. Çünkü onlar Roma Devleti'nin desteğini arkalarına almışlar ve bu sayede baskın grup olmayı başarmışlardır. Yunan kilise babalarının mirasçıları olarak Ortodoksların ortaya çıktıkları ifade edilmektedir. Ancak Kutsal Ruh'un menşei hakkındaki Ortodokslar ile Katolikler arasındaki fikir ayrılığı dışında, teslis ile ilgili aralarında pek bir farklılığın olmadığı belirtilmektedir.²⁸⁵

Yukarıda şimdiye kadar verilen bilgiler ezeli teslis anlayışı ile ilgilidir. Ezeli teslis anlayışının yanı sıra teslis ile ilgili diğer bir yaklaşım da "zamansal teslis" anlayışıdır. Bu anlayışa göre Baba dışındaki diğer iki unsur ezeli değildir. Bu anlayışın önde gelen iki temsilcisi olarak Ankaralı Marcellus ve Nestorius zikredilmektedir. Marcellus'a göre Baba Tanrı ezeli olarak mevcut iken kendisinde içkin bir şekilde bulunan Logos'u yaratmış ve bu Logos her şeyin yaratıcı gücü olarak var olagelmiştir. Sonrasında bu Logos, İsa'nın bedenlenmiş hali olarak Meryem'den doğmuş ve

²⁸³ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 60-61.

²⁸⁴ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 61.

²⁸⁵ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 59.

böylece teslis oluşmuştur. Bu anlayışa göre ezeli olan tek unsur Baba'dır. Ezeli teslis anlayışına muhalif kişilerden bir diğeri olan Nestorius'a geldiğimizde, o da İsa'nın yalnızca insan tabiatlı olduğunu savunmuştur. Ona göre Meryem bir Tanrı doğurmamış bilakis sadece insan tabiatlı İsa'yı doğurmuştur. Bu sebeple İsa'nın Baba Tanrı ile cevhersel olarak bir bağlantısı yoktur. Sonrasında İsa'nın Mesih kılınması ile İsa Tanrısal bir tabiata daha kavuşmuştur ancak onun Tanrı ile ortak cevhere sahip olduğu düşünülmemiştir. Buradaki tanrısal kimliğin manevi olduğu ifade edilmektedir.²⁸⁶

Buraya kadar teslisin tarihçesi ve teslisin anlamı üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Şimdi ise aşağıda teslisi oluşturan öğelerin ortaya çıkış serüveni daha ayrıntılı incelenecektir.

4.2.1. Teslisin Ortaya Çıkış Serüveni ve Kökleri

Yukarıda tarihi serüvenini konsiller ışığında ortaya koyduğumuz teslisin şimdi de diğeri bir yanına ışık tutmamız gerekmektedir. Işık tutup aydınlatmaya çalışacağımız bu mesele öncelikle teslis fikrinin ortaya çıkış sebepleri hakkındadır. Sonrasında ise bu inancın kaynaklanmış olduğu iddia edilen diğeri bazı inanç ve felsefelerle olan ilişkilerine değinilecektir. Yukarıda da ifade ettiğim üzere Baba ve Oğul kavramları Yahudilikte de mecâzi anlamda bulunmasına rağmen Hıristiyanlık içerisinde ortaya çıkmış olmasının pek tabii bazı sebeplerinin olması gerekmektedir ve şimdi aşağıda bu sebepleri zikredeceğim.

Teslis inancının, aynı kavramlara sahip olan Yahudilikte ortaya çıkmayıp Hıristiyanlık'ta ortaya çıkma sebeplerinden ilki "dinî sebep" olarak adlandırılan sebeptir. Buna göre ilk Hıristiyanlar Roma vatandaşı olan eski putperest şahsiyetlerdir. Bunlar Hıristiyanlıkla karşılaşmadan önce Baba, Anne ve Oğul diye adlandırdıkları üç büyük tanrıya inanmaktaydılar. Bu üç tanrılı inanç yapısı Hıristiyanlık ile tanıştıklarında, zaman içerisinde oluşturacakları teslis akidesinin temelini oluşturacaktır. Putperest iken aşına oldukları üçlü tanrı fikrini yeni dinleri içerisinde tekrardan yorumlayarak ona son şeklini vereceklerdir.²⁸⁷ Türkmenlerin eski inançlarını

²⁸⁶ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 75-77.

²⁸⁷ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 171.

anlattığım yukarıdaki kısımda da görüleceği üzere, bazen eski inançlar yeni inançların içerisinde eriyerek veya yeni inanca farklı bir boyut kazandırarak varlıklarını sürdürmektedirler. Burada olan durum da bir nevi aynı türdendir.

Teslis inancının Hıristiyanlık'ta ortaya çıkış sebeplerinden bir diğeri de “psikolojik ve siyasi sebep” olarak adlandırılan sebeptir. Hıristiyanlığın ortaya çıkıp yayılmaya başladığı bölgede o dönem egemenlik süren devlet Roma İmparatorluğu'ydu. Roma'nın elinden bulundurduğu “Akdeniz Havzası” içerisinde yayılmaya başlayan Hıristiyanlık çok geçmeden devletin batısına kadar ulaşacaktı. Vatandaşlarının birer birer Hıristiyanlaştığını gören Roma, buna bir şekilde mani olmak veya onu kontrol altına almak istiyordu. Bunun silahlı mücadele ile olmayacağını anlayan Roma, farklı bir yol seçerek onu ehlileştirme yoluyla kendisine tehlike oluşturmaktan çıkarmayı tercih etti. Çünkü Doğu kültürü altında gelişen ve ortaya çıkan bu din, Batı topraklarına geldiğinde Roma bunu hem siyasi hem de kültürel bir tehdit olarak algıladı. Bunu önlemek için de yukarıda belirttiğim şekliyle tedbirler almaya başladı. Bu minvalde Hıristiyanlık daha ilk dönemlerinden itibaren Roma'nın Yunan kültürünün güçlü bir şekilde etkisi altına girdi. Hıristiyanlık Roma tarafından Yunan kültürüne uygun bir hale getirilmeye çalışıldı ve bunda da başarılı olundu. Nitekim Pavlus'un Batı'ya gitmesi sonrası Hıristiyanlıktan bazı tavizler vermeye başladığı bilinmektedir. Bu tavizlerden ilki sünnet uygulamasının kaldırılması şeklinde olmuştur. Hatta bu sebeple Pavlus, Barnabas ve Petrus ile tartışmış ve bu iki şahıs onun böyle bir şey yapmasına yetkili olmadığını beyan etmişlerdir. İlerleyen süreçte Batı Hıristiyanlığı Roma'nın da gücünü arkasına alarak, Doğu kökenli Hıristiyanlığı dönüştürmüş ve bunun yerine bugünkü teslisi ana unsur haline getirmiş olan Hıristiyanlığı ikame etmiştir. Böylece teslis siyasi olarak da desteklenmek suretiyle ortaya çıkarılmıştır.²⁸⁸ Buraya kadar teslisin ortaya çıkış sebeplerinden, ikisini zikrettim. Şimdi ise, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh kavramlarını ayrıntılı olarak inceleyerek onların nasıl oluşturulduğunu açıklamaya ve teslis inancının kökenlerine ışık tutmaya çalışacağım.

²⁸⁸ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 172.

4.2.1.1. Teslisin Kökleri

Hıristiyanlığın ana inanç umdesi olan teslis ve onun üç unsurlu yapısını aydınlatmak bir çırpıda olacak bir çaba değildir. Bu sebeple onun her yönden ayrı ayrı incelenmesi gerekmektedir. İşte bu sebeple şimdi de aşağıda teslis düşüncesinin ilk defa oluşumunu daha sonra baba ve oğul düşüncesini ardından da kutsal ruh fikrini inceleyeceğiz. Bu yapıların her birisinin kökenleri hakkında ileri sürülen iddiaları zikredeceğiz. Bununla birlikte son olarak da teslisin felsefe ile olan ilişkisine değinilecektir.

Ün unsurlu tanrı inancının neredeyse tüm putperest kavimlerde mevcut olduğu ifade edilmektedir. Putlara inanan kavimler inandıkları putlar arasında çoğunlukla bir hiyerarşi bulunduğunu düşünerek bazı putları ön plana almışlardır. Böylece onlar üç tanrının veya putun diğer put (veya tanrılardan) daha üstün olduğuna inanmışlardır. Nitekim Hint coğrafyasındaki putperestliğe baktığımızda üçlü tanrı inancı “Timûrti” kavramı ile karşımıza çıkmaktadır. Bu kavramın içerdiği tanrılar Brahmâ, Vişnu ve Şiva şeklinde isimlendirilen tanrılardır. Yine Arap putperestliğinde de üçlü tanrı (veya put) anlayışına rastlanmaktadır. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm bu konuyla alakalı üç tanrının varlığından haber vermektedir. Bu tanrıların ismi Lût, Uzzâ ve Menât şeklinde sıralanmaktadır. Mısır’da da aynı şekilde üçlü bir tanrı (veya put) inanışına rastlanmaktadır. Dönemin Mısır putperest inancına baktığımızda insanlar, Osiris, İzis ve Horus denen üç tanrıya tapınmaktadırlar. Yolumuza Mısır’dan devam ederek Yunan-Roma medeniyet havzasına geldiğimizde ise karşımıza yine benzer bir sahne çıkmaktadır. Bu medeniyetin putperest inanışına göre Zeus, Jüpiter ve Apollo isimli üç tanrı mevcuttur ve bu üç tanrı Yunanlı putperestlerin üçlü tanrı inançlarını meydana getirmektedir. İşte bu havzada büyüyen Hıristiyanlığın bölgede bulunan bu üçlü tanrı inancından etkilendiği belirtilmektedir.²⁸⁹ Nitekim yukarıda Roma devleti içerisinde yaşayan ilk Hıristiyanların eski Yunan putperestleri olduğuna işaret etmiştim. Bu pek doğaldır ki yeni bir dine geçen insanların eski dinlerinden bazı unsurları yeni dinleri içerisinde muhafaza etmelerine sebebiyet vermektedir. Bu sebeple teslisin bu eski inanışların etkisi altında geliştiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

²⁸⁹ Bayraktar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 85-86.

Putperestlikte yukarıda görüldüğü üzere üçlü tanrı inancının bazı örneklerini zikrettikten sonra şimdi de neden bu üç sayısının önemli olduğuna değinmek gerekmektedir. Bilindiği üzere bir şeyi sayılarla yani matematik ile ifade etmek en rasyonel ve tutarlı sonuçları bize verecektir. İnsanlık uzun yıllar boyunca matematiksel açıklamayı güvenilir bir kaynak olarak kullanagelmiştir. Bununla birlikte üç sayısının felsefi olarak diğer sayılardan üstün olduğu iddia edilmiştir. Bu şöyledir ki, bir sayısı her sayının kaynağıdır ve başlangıcıdır. Bir sayısının tekrar edilmesi ile iki sayısı elde edilir. Ancak bu iki sayı da tek başına mükemmel değildir. Üç sayısına geldiğimizde ise, bu sayı hem içerisinde bir sayısını, hem de bir sayısının tekrarı olan iki sayısını içerir. Bu sebeple üç sayısı diğer sayılara oranla daha üstün bir sayıdır. Kısaca o “ilk ve tek mükemmel sayı” olarak isimlendirilir. Nitekim Aristo’nun şöyle dediği nakledilmektedir: “Her şey üçtür ve üç kere bütündür.”²⁹⁰ Buraya kadar teslis düşüncesinin oluşumunun ilk aşamasından bahsedilmiş oldu. Şimdi de teslisin bir diğer kavramı olan baba ve oğul düşüncesinin ortaya çıkış serüvenine değineceğim. Teslisin en önemli iki unsuru bilindiği üzere Baba ve Oğul’dur. Bu iki kavram sahih kabul edilen İncillerde kendilerine yer bulmuşlardır. Ancak bu kavramların İncillerde zikredilmesinin iki sebebinin olduğundan bahsedilmektedir. Bunlardan ilki, Yahudi kutsal kitabında ve toplumunda baba ve oğul kavramlarının yer almasıdır. Bu düşünceye göre İncillerde geçen bu iki kavram Yahudilikten miras alınmıştır. Bu kavramların İncillerde geçmesinin diğer bir sebebi olarak da Yunan kültürünün etkisi olduğu zikredilmektedir. Bu düşünceye göre baba ve oğul kavramı Yunan kültürünün bir mirasıdır. Ancak doğruya daha yakın düşüncenin ilk görüş olduğu ifade edilmektedir. Yani buna göre baba ve oğul kavramları Yahudi mirası olarak Hıristiyanlık içerisinde kendine yer bulmuştur.²⁹¹

Yukarıda buraya kadar zikrettiklerimiz bu kavramların kökeni hakkında bazı fikirler verse de asıl mesele bu kavramların nasıl teslisteki kullanılan anlamına kavuştuğudur. Öncelikle bu kavramların Yahudilikte mecazi olarak kullanıldığını yukarıdaki bölümlerde zikretmiştim. Ancak bu kavramlar Hıristiyanlık içerisinde kullanılmaya başladığında hakiki anlamıyla kendilerine yer bulmuşlardır. Bunun sebebi Roma memleketlerinde Hıristiyan olan kişilerin yine eski dinleri olan putperestlik etkisi altında kalarak bu kelimelere gerçek anlam yüklemeleridir. Nitekim eski Yunanlar

²⁹⁰ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 86.

²⁹¹ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 87.

Zeus'un gerçekten oğullarının olduğuna ve bunların insanlardan da olabileceğine inanırlardı. Bilindiği üzere Zeus insanlarla da evlenir ve onlardan doğan çocukları da Tanrı olurlardı. Hal böyle olunca miras aldıkları baba ve oğul kavramlarına gerçek anlam yüklemeleri ve bugünkü teslis anlayışını oluşturmaları doğal bir süreçtir. Özetle ifade edecek olursak onlar, bu kavramları mecazi olarak kullanan Yahudilerden alarak gerçek anlamda kullanarak bugünkü teslis fikrini oluşturmuşlardır.²⁹² Şimdi ise aşağıda teslisin diğer bir unsuru olan Kutsal Ruh'un serüvenine değineceğim.

Kutsal Ruh'un serüvenine baktığımızda, öncelikle onun Matta haricinde diğer kutsal kitaplarda, Baba ve Oğul ile birlikte zikredilmediği ifade edilmektedir. Buna göre Kutsal Ruh üçüncü unsur olarak sadece Matta'da zikredilmektedir. Ancak onun teslisin üçüncü unsuru haline gelip tanrılaşması ise Roma-Yunan putperest inancının etkisiyle olmuştur. Yahudilikte var olan bu kavram Hıristiyan olmuş ancak hâlâ putperest inancının etkisindeki kişiler tarafından miras alınınca teslisin üçüncü unsuru olacak şekilde yeniden yorumlanmış ve ona yeni bir kimlik kazandırılmıştır. Böylece teslisin üçüncü unsuru olan Kutsal Ruh tanrısal hüviyetine kavuşmuştur.²⁹³ Kutsal Ruh'un serüvenine değindikten sonra son olarak teslisin felsefe ile olan ilişkisine değineceğim.

En önemli filozoflardan birisi olan Platon'un felsefesinde bilindiği üzere ide kavramı bulunmaktadır. Bu idelerden en üstününün iyi idesi olduğu, bu idenin akli yarattığı aklın ise ruhu yarattığı ifade edilmektedir. Sonrasında da bu üç varlığın evreni ortak bir şekilde meydana getirdikleri ifade edilmektedir. Bu düşünce daha ileride Aristo tarafından geliştirilmiştir. Ona göre akıl en önemli olan şeydir ve evreni yaratan şey de aslında "düşünen düşünce" olarak ifade edilmektedir. Stoacılar ise Platon'un ruh kavramı üzerinde durmuşlar ve daha sonra da panteizm tarafına doğru yönelmişlerdir. Ancak ilerleyen süreçte tekrardan Platon'un düşüncesinin yaygınlık kazandığı ifade edilmektedir. İşte yaygınlık kazanan bu düşünceler Kilise Babalarını da etkileyerek onların miras aldıkları baba oğul ve kutsal ruh kavramlarını yeniden yorumlamalarına sebebiyet vermiştir. Böylece teslis bir nevi felsefenin bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır.²⁹⁴

²⁹² Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 90-91.

²⁹³ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 91-92.

²⁹⁴ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 95-96.

Buraya kadar gösterildiği üzere teslis inancı hakkında şunları söyleyebiliriz. Teslis denen şey sonradan kilise babaları tarafından oluşturulan bir inanç umdesidir. Bu inanç umdesi hem putperest inancın hem de Yunan felsefesinin etkisiyle kendine yeni bir kimlik kazanmıştır.²⁹⁵ Konumuz teslisin kökenlerini ayrıntılı incelemek olmadığı için burada genel şeması verilen teslisin anlatımına bir son vererek artık teslis ve Hak-Muhammed-Ali inancının karşılaştırılmasına geçeceğim.

4.3. Teslis ve Hak-Muhammed-Ali

Bu bölümde Hak-Muhammed-Ali kavramları ile Baba Oğul ve Kutsal Ruh arasında mukayeseler yapılarak bunların birbirinden farklılığı otaya konulmaya çalışılacaktır. Ancak buna başlamadan önce aşağıda kısaca sayı mefhumuna ve bazı üç unsurlu tanrı tasavvurlarına değinilecektir.

Sayı mefhumu pek çok dinde ve felsefi sistemde önemli bir yere sahiptir. İnsanlar sayılar aracılığıyla inançlarını ve düşüncelerini ifade etme yoluna gitmişlerdir. Örneğin Pisagor'un evrenin temel taşının sayılar olduğunu söylediği belirtilmektedir. Pisagor'a göre evren sayı üzerinde yükselmektedir ve her şey sayıların nizamı içerisinde var olagelmiştir. Sayıların dinler açısından kullanımına baktığımızda ise örneğin, Hinduizm'de tanrı tasavvuru üç unsurlu olarak ifade edilmektedir. Hinduizm'in tanrı inancına göre Brahma, Vişnu ve Şiva isminde üç tanrı bulunmaktadır. Bu tanrılardan Brahma'nın görevi yaratmak iken Vişnu'nun görevi ise korumaktır. Üçlü tanrı inancının son unsuru Şiva'nın görevi ise yok etmektir. Yönümüzü bir başka büyük medeniyete yani Roma medeniyetine çevirdiğimizde bu sefer de aynı manzara ile karşılaşmaktayız. Roma medeniyetinde Jüpiter olarak bilinen Gök Tanrısına, Neptün olarak bilinen Deniz Tanrısına ve son olarak Hades ismini taşıyan ve yer altı ile ilgili olaylarla ilgilenen bir tanrıya rastlamaktayız.²⁹⁶ Yönümüzü Orta Asya'ya çevirdiğimizde ise Altay Türklerinin arasında da üç tanrılı bir inanç yapısına rastlanıldığından bahsedilmektedir.²⁹⁷ Dinlerdeki sayı mefhumu yalnızca üç sayısı ile sınırlı değildir. Örneğin Yahudilikte altı sayısının ve Hıristiyanlık'ta da yedi

²⁹⁵ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 92.

²⁹⁶ Avni Lala, *Arnavutlukta'ki Bektâşi İnanç ve Ritüellerinin Sosyolojik Analizi*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 187.

²⁹⁷ Eröz, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik*, 110.

sayısının önemli olduğu ifade edilmektedir. Yine kırk sayısının pek çok dini inanış ve felsefi sistemde önemli bir yere sahip olduğu belirtilmektedir.²⁹⁸

Buraya kadar sayı düşüncesinin dinlerdeki önemine dair bazı örneklere değindikten sonra ortaya çıkmaktadır ki sayı, bir düşünceyi ve inanışı anlatırken çok önemli bir fonksiyona sahiptir. Aynı şekilde sayı mefhumu Alevilik-Bektaşılık içerisinde de önemli bir yere sahiptir.²⁹⁹ Ancak Hak-Muhammed-Ali inancının doğrudan Hıristiyanlığın üç unsurlu tanrı inancına bakarak bu inanç ile teslis arasında direkt bir bağ kurmak çok doğru görünmemektedir. Nitekim sayı mefhumu her din ve düşüncede kendisine yer bulmaktadır.

Batılı bazı yazarlar sayı mefhumu üzerinden Alevilik-Bektaşılık'teki inanışların temellerini Hıristiyanlık ve Yahudilikte aramaya yönelmişlerdir. Örneğin Babinger, Hasluck, Birge ve Jakop gibi yazarların Hıristiyanlık'taki üçlü tanrı inancına bakarak Hak-Muhammed-Ali inancının da bir nevi teslis olduğunu iddia ettikleri ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra Alevilik-Bektaşılıkte bulunan on iki imam inancı ile on iki havari arasında bağlantı kurmaya çalışılmıştır. Yine pek çok konuda Alevilik-Bektaşılık ile Hıristiyanlık arasında hep bir bağ kurulmaya çalışılmıştır. Hıristiyanlık ile kurulmaya çalışılan bu bağ aynı şekilde Yahudilikle de kurulmaya çalışılmıştır. Ancak yalnızca sayı mefhumu üzerinden Alevilik-Bektaşılık içerisindeki inanç ve ritüellerin temellerini Hıristiyanlık ve başka bir dinde aramak cam gibi berrak bir suyun cam olduğunu iddia etmeye benzetilmektedir.³⁰⁰ Konumuzun özü sayı mefhumu olmadığından buraya kadar verilen bilgilerin ardından şimdi asıl konumuz olan Hak-Muhammed-Ali ve Baba-Oğul-Kutsal Ruh arasındaki farklılıklara değinmeye geçeceğim.

4.3.1. Hak ve Baba

Hak ve Baba arasında öncelikle temelde bir farklılık olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bu fark tevhid anlayışı üzerinde gerçekleşmektedir. Bilindiği üzere İslam'ın kabul etmiş olduğu tanrı tek ve birdir. Bölünme, parçalanma gibi tüm

²⁹⁸ Lala, *Arnavutlukta'ki Bektâşî İnanç ve Ritüellerinin Sosyolojik Analizi*, 187-188.

²⁹⁹ Lala, *Arnavutlukta'ki Bektâşî İnanç ve Ritüellerinin Sosyolojik Analizi*, 188.

³⁰⁰ Lala, *Arnavutlukta'ki Bektâşî İnanç ve Ritüellerinin Sosyolojik Analizi*, 188-190.

eksikliklerden uzaktır. Aynı şekilde bu inanç Alevî-Bektaşî çevrelerce de paylaşılmaktadır. Onlara göre Allah tüm kâinatın yaratıcısı olarak tek ve birdir. Bu yönüyle Alevî-Bektaşîlerin tek ve bir olan Allah'a inandıklarını ifade etmek gerekmektedir. Nitekim ilki Pir Sultan Abdal'a ve ikincisi Hatayi'ye ait olan aşağıdaki mısralar bu inanca güzel bir örnek teşkil etmektedirler:

*Pir Sultan 'ım kulhüvallahuehad / Can cesetten ayrılmıyor bir saat
Dün ü gün zikrimdir Ali Muhammed / Seher vakti on iki imam sen yetiş*

*Can Hatai 'm! Tevhid derya denizidir! / Tevhid etmeyenler bizim nemizdir?
Pirim Şeyh Şafi 'den sermayemizdir / On iki imamın erkânıdır tevhid³⁰¹*

Hıristiyanların Baba dedikleri tanrıya geldiğimizde ise Baba'yı tek ve bir olarak ifade etmek zor gözükmemektedir. Yukarıda da değindiğim üzere Hıristiyanların tanrı anlayışında birde üçlük veya üçte birlik denilen bir inanış bulunmaktadır. Her iki anlayışta da Baba için bir veya tek kelimelerini gerçek anlamında kullanmak gerçekçi durmamaktadır. Örneğin elimizde bulunan bir kalem için gerçek anlamda bir veya tek denilememektedir. Nitekim onun parçalarının oluşu özü itibariyle onun bir ve tek olarak ifade edilmesini engellemektedir. Aynı şekilde Hıristiyanlığın Baba kavramı için de bir ve tek denilmesinin imkân dâhilinde olmadığı ifade edilmektedir.³⁰² Yine tevhid bağlamında ezeli ve ebedi olan yalnızca Allah'tır, ancak Hıristiyanlar için üç unsur da birlikte ezeli ve ebedidir bu durum ise Kadı Abdulcebbâr'ın da (ö. 415/1025) bildirdiği üzere üç unsurun birbirinden ayrı değerlendirilmesini imkânsız kılar ve bu da teslisi iptal eder. Aynı yazarın diğer bir eleştirisine göre de üç unsur ezeli ve ebediyse nasıl ki Baba için Oğul ve Kutsal Ruh gerekli oluyorsa, aynı şekilde Oğul ve Kutsal Ruh için de birer Oğul ve Kutsal Ruh gerekli olacaktır. Bu durum da çok tanrılı inancın ortaya çıkmasına sebebiyet verecektir.³⁰³ Bu yönüyle Baba ve Hak arasında daha temelden bir ayrım söz konusudur ve bu ayrım da tevhiddir.

Tevhid konusunda yukarıdaki farklılığı gördükten sonra şunu da ifade etmek gerekmektedir. Hıristiyanlar tanrı konusunda ona cevher demektedirler. Bunun sebebi cevherin tanımından kaynaklanmaktadır. Bu tanıma göre "cevher kendi başına bulunan ve değişmeyen şeydir"³⁰⁴ şeklinde tanımlanmaktadır. Onlar da buradan

³⁰¹ Yakar, *Alevilikte Hak, Muhammed, Ali İnancı*, 22-23.

³⁰² Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 201-203.

³⁰³ Fikret Soyol, *Kelâmcıların Tevhid Müdafaası*, (Ankara: İksad, 2020), 155-156.

³⁰⁴ Soyol, *Kelâmcıların Tevhid Müdafaası*, 148.

hareketle cevher ve tanrıyı bir tutmaktadırlar. Teslis inancını bir cevher ve üç unsur şeklinde tanımlamaktadırlar. Ancak İslam Kelâmcıları bu konuda çeşitli eleştiriler getirmişlerdir.³⁰⁵ Bununla birlikte Alevîlik-Bektaşîlik içerisinde Hak için cevher denildiğine dair bir açıklamaya rastlanmamaktadır. Şayet Alevîlik-Bektaşîlik'te böyle bir kabul olmuş olsa bile cevherler arazları kabul ettiklerinden ve yine cevherler de Allah'ın yarattığı bir varlık olduklarından dolayı Allah'a cevher demek ona bir acziyet atfedecektir ve bu durum pek tabii olarak hiçbir Alevî-Bektaşî tarafından kabul görmeyecektir.

Hıristiyan teolojisinde yukarıda da bahsettiğim üzere Tanrı'nın fiilleri konusunda iki farklı görüş vardır. Bunlardan ilki Baba'nın, Oğul'un ve Kutsal Ruh'un her birinin ayrı ayrı görevlerinin olduğu şeklindedir. Buna göre Baba yaratıcıdır, Oğul sevgi ve merhametin kaynağıdır, insanların işlerini kontrol etmek ve yönlendirmek ise Kutsal Ruh'a aittir. İkinci görüşe göre ise üç Tanrı, bütün fiillerde ortaklaşa çalışmaktadırlar.³⁰⁶ Alevî-Bektaşî Allah inancına geldiğimizde ise böyle bir telakkinin olması imkân dâhilinde görünmemektedir. Çünkü onlara göre Buyruk'ta da ifade dildiği üzere Allah'ın "gücü sonsuzdur."³⁰⁷ Onun yukarıda Hıristiyan inancında görüldüğü üzere gücünü ve fiillerini paylaştığı söylenemez. Nitekim Bedri Noyan'ın da ifade ettiği üzere Muhammed ve Ali'nin insanîyetleri bellidir.³⁰⁸ Bu minvalde insan olan kişilerin de tanrının fiillerine ortak olması düşünülemez. Sonuç olarak Alevî-Bektaşî inancında yer alan Hak, gücü sonsuzdur ve tek kudret sahibidir.

Baba Tanrı'nın baba sıfatını alması konusuna geldiğimizde şunu ifade etmek gerekir ki, Baba İsa'yı doğurması suretiyle bu sıfatı kazanmıştır. Teslis inancına göre Baba, Oğul'u doğurmak vasıtasıyla yaratmıştır.³⁰⁹ Ancak Alevî-Bektaşî inancında Hak herhangi bir doğurma veya doğurulmaya maruz kalmamıştır. Nitekim Allah'ın doğurmayan ve doğmayan oluşuna dair Nesimi'ye ait aşağıdaki mısralar güzel bir örnek teşkil etmektedir:

Fazlına bel bağladım ya vahid ü ferd ü ehad

³⁰⁵ Soyal, *Kelâmcıların Tevhid Müdafaası*, 148-154.

³⁰⁶ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 208.

³⁰⁷ Bozkurt, *Buyruk*, 26.

³⁰⁸ Ethem Ruhi Fırlalı, "Alevî-Bektaşî Teolojisinin Temel Taşı: Alevî-Bektaşî İnançlarında Hz. Ali", *Geçmişten Günümüze Alevî-Bektaşî Kültürü*, ed. Ahmet Yaşar Ocak (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009), 244.

³⁰⁹ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 211-212.

*Cümlelerin mabudu sensin daima hayy ü ebed
Okurum isminde Bismillahirrahmanirrahim
Çün sıfatındır sıfatın kul hüvallahü ehad
Evvel ü ahir hüve 'l-hayyü 'l-lezisin la yemüt
Zahir ü batın hüve 'l-bakisin Allahü 's-samed³¹⁰*

Teslis ve özelde Baba konusunda bir diğer olguya geldiğimizde karşımıza hangi tanrıya ibadet etmenin yeterli olacağına dair bir problem çıkmaktadır. Bu probleme göre her üç tanrı da Hıristiyanlarca eşit kabul edildiğinde, hangisine ibadet etmenin yeterli olacağı hususunda bir tartışmanın var olduğu belirtilmektedir. Ancak bu tartışmanın sonucu olarak her üçüne de ibadet edilmesi ve birbirlerinden ayrılmaması gerektiği ifade edilmektedir. Nitekim vaftiz esnasında her üç Tanrı'nın da ismi anılarak kişi vaftiz edilmekte ve böylece vaftiz ibadeti gerçekleştirilmektedir.³¹¹ Ancak Alevî-Bektaşî inancına baktığımızda böyle bir birlikteliğin olmadığı göze çarpmaktadır. Şayet bazı durumlarda Hz. Ali'nin tanrısallığından bahsedilmiş olsa bile Hz. Ali'nin bu tanrısallığının bilinemeyeceği ifade edilmektedir. Hatta neredeyse hiçbir Alevî-Bektaşî'nin böyle bir inanca sahip olmadığı ve Hz. Ali'yi direkt tanrı olarak kabul etmedikleri söylenmektedir.³¹² Bunun yanı sıra Buyruk'ta "Tanrı'dan başka tapılacak yoktur" buyurularak ibadete layık olanın yalnızca Allah olabileceği ortaya konulmuştur.³¹³

Yukarıda buraya kadar Hak kavramının Hıristiyanlık'taki Baba kavramı ile olan farklılıklarına değinilmeye çalışılmıştır. Görüleceği üzere daha temelde Hak ile Baba arasında bir farklılık mevcuttur. Bu temel fark tevhid inancında kendini göstermektedir. Çünkü Alevî-Bektaşî inancında Hak, Hıristiyanlığın tanrısına benzer bir şekilde üç unsurlu değildir, işlerinde ve fiillerinde başkasına ihtiyaç duymaz veya işlerini ortaklaşa yapmaz, doğmamıştır ve doğurulmamıştır ve ibadete tek layık olandır. Bu sebeple yalnızca sayı veya bazı yanlış anlaşılmaya müsait sözler (ozanlara ait şiirler vb.) sebebiyle Hak-Muhammed-Ali'nin Hıristiyanlığın teslisi olduğunu söylemek mantıklı durmamaktadır. Çünkü derinlemesine bakıldığında yazılmış olan bu şiirlerin veya inancın temelini oluşturan eserlerin altında yatan itici gücün

³¹⁰ Yakar, *Alevilikte Hak, Muhammed, Ali İnancı*, 21-22.

³¹¹ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 211.

³¹² Fiğlalı, "Alevî-Bektaşî Teolojisinin Temel Taşı: Alevî-Bektaşî İnançlarında Hz. Ali", 245.

³¹³ Yakar, *Alevilikte Hak, Muhammed, Ali İnancı*, 22.

Hıristiyanlığın teslisi olmadığı anlaşılacaktır. Şimdi aşağıda diğer bir kavram karşılaştırmasına geçerek Oğul ve Ali arasındaki farklılığa değinilecektir.

4.3.2. Oğul ve Hz. Ali

Hıristiyanlığın teslis akidesinin ikinci önemli unsuru Oğul'dur. Oğul'un tanrılığının yukarıda da ifade ettiğim üzere kararlaştırıldığı konsil 325 İznik konsilidir. Bu konsilden sonra İsa da artık tanrısal bir hüviyet kazanmıştır. Ancak problem burada çözülmüş değildir. Bu problemin bir uzantısı olarak İsa'nın insan olan Meryem'den dünyaya gelmesi başka bir problemin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu problem İsa'nın tabiatı problemidir. Nitekim konsilde İsa'nın tanrısal kimliğinin belirlenmesiyle birlikte ilerleyen süreçte, onun insan olan Meryem'den doğması bir kafa karışıklığına sebebiyet vermiştir. Bu kafa karışıklığı ile de onun iki tabiatlı olduğuna yönelik bazı tartışmalar gün yüzüne çıkmıştır. Böylece onlar İsa'nın hem tanrı hem de insan olarak iki tabiatının var olduğunu kararlaştırmışlardır. Hatta bunun bir uzantısı olarak Meryem'in de tanrıyı doğuran olduğu kararlaştırılmıştır.³¹⁴ Ancak Alevîlik-Bektaşîliğe geldiğimizde Hz. Ali hakkında böyle bir tartışmanın olmadığını görmekteyiz. Nitekim Alevîlik-Bektaşîlik'te Ali'nin yaratılışı ve özü konusunda karşımıza bu tarz bir ikilikten ziyade yine tevhid inancı çıkmaktadır. Bu tevhid inancının özünde ise nur metaforu ve vahdet-i vücûd yatmaktadır.

Nur metaforunu anlatmaya geçmeden önce Hz. İsa hakkında yukarıda bahsedilen kutsallıkla birlikte Hıristiyanlarca onun tanrının kelamı olduğu ve tanrıyla Hz. İsa'nın bir şekilde birleştiği ifade edilmektedir. Ancak bu durum İslam Kelâmcıları nezdinde eleştiriye tabi tutulmuştur. Şayet Allah ve Hz. İsa bir varlık olarak değerlendirilirse, ezeli ve ebedi olan Allah (bir zamanla sınırlı da olsa) insan bedenine hapsolmuş olacaktır. Ancak Allah'ın madde olması ve sonra da madde olmaktan çıkması imkân dâhilinde değildir. Çünkü madde Allah için bir eksiklik demektir. Yarattığı şeyin Allah'ı sınırlaması manası içermektedir.³¹⁵ Bu yönüyle de İslam'ın tevhid anlayışına ve dolayısıyla da tevhid inancını benimsemiş Alevîlik-Bektaşîlik'e ters düşmektedir. Şimdi aşağıda Alevîlik-Bektaşîlik'teki nur metaforu ele alınacaktır.

³¹⁴ Waardenburg, "Teslis", 548-549.

³¹⁵ Soyal, *Kelâmcıların Tevhid Müdafaası*, 162-170.

Alevî-Bektaşî inancında nur çok önemli bir kavramdır. Bunun sebebi Tanrı'nın yarattığı ilk şeyin nur olmasıdır. Ancak bu nurun özel bir ismi vardır: Muhammed Ali nuru veya Ehl-i Beyt nuru. Nitekim bu nur metaforu üzerine kurulu olan yaratılış hikâyeleri mevcuttur. Bu hikâyelerin çeşitli versiyonları olmakla birlikte genel hatları şu şekildedir. Allah evreni yaratmaya başladığında evren bir derya şeklinde idi. Sonrasında yarattığı varlıklar sınavı geçemeyerek bir nevi denizde boğulup yok olmaktadır. Ancak Cebrail yaratıldığı vakit ona sorulan “Sen kimsin ben kimim?” sorusu üzerine Cebrail hemen cevap vermedi ve deniz üzerinde bir kuş misali uçmaya başladı. Senelerce burada uçtuktan sonra yorgunluktan bitap olmuş halde görmüş olduğu bir yeşil kubbeye gelip kondu. Orada yine aynı ses ve soru duyuldu. Cebrail bu sefer “Sen sensin ben de benim” dedi. Ancak bunun üzerine yeşil kubbe kayboldu ve Cebrail yine uçmaya, denizin üzerinde konacak bir yer aramaya başladı. Senelerce uçtuktan sonra yeşil kubbeyi tekrar bulan ve oraya konan Cebrail aynı soruyla karşı karşıya kalınca bu sefer ikinci bir ses ona, “Ya Cebrail, sen hâlikisin, ben mahlûkum sen yaratıcısı, ben yaratılmışım de; de kurtul, yoksa suya gark olacaksın” diyerek onun kurtulmasını sağladı. İşte bu ses Muhammed Ali nurunun sesidir ve Cebrail’i kurtaran bu nur olmuştur. Burada görüleceği üzere her şeyden hatta meleklerden bile önce yaratılan ilk şey Muhammed Ali nuru olmaktadır. Aynı şekilde Âdem peygamberin bile bu nurdan sonra yaratıldığına dair hikâyeler mevcuttur. Bu hikâyeye göre Hz. Âdem Cebrail ile cennette dolaşırken bir kubbe görerek oraya giderler ve içeriye girdiklerinde Hz. Fatıma'nın orada olduğunu görürler. İçerideyken Cebrail'in dikkatini, Hz. Fatıma'nın başındaki taç çeker ve onun ne olduğunu sorar. Hz. Fatıma da bunun Hz. Muhammed olduğunu ifade eder. Sonra Cebrail küpelerin ne olduğunu sorar, Hz. Fatıma da bunların oğulları Hasan ve Hüseyin olduğunu ifade eder. Son olarak Cebrail, belindeki kuşağı sorar ve bunun da Hz. Ali olduğu cevabını alır. Bunun üzerine Cebrail peki siz ne vakit dünyaya gideceksiniz diye sorduğunda, Hz. Fatıma ona Hz. Âdem yaratıldığında gideceklerini söyler. Buna ek olarak şunu ifade eder: “Yer gök yokken beş Esmâ bir kandilde nur idi”. İşte buradaki beş isim ise Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hüseyin'dir. İşte bu kandilde yanan Ehl-i Beyt veya Muhammed Ali nuru her şeyden önce yaratılmıştır.³¹⁶

³¹⁶ Yıldırım, *Geleneksel Alevîlik*, 160-162.

Yaratılmış olan Muhammed Ali nurunun Hz. Âdem ile âleme ineceğinden yukarıda bahsetmiştik. Hz. Âdem'in yaratılmasıyla dünyaya inen bu nur anlatılana göre Hz. Âdem'den oğlu Şit'e geçmiştir. Ondan da intikal ederek Hz. Nuh'a gelmiştir. Daha sonra bu nur Hz. İbrahim tarafından miras alınmıştır. Hz. İbrahim'deki bu nur daha sonra evladı İsmail'e, oradan da Abdülmuttalib'e intikal etmiştir. Ancak Abdülmuttalib'den sonra bu nur iki kola ayrılmıştır. Bir parça Abdullah'a bir parça da diğer oğlu Ebû Tâlib'e geçmiştir. Abdullah'taki bu nur Hz. Peygamberin doğumu ile ona geçmiştir. Ebû Tâlib'deki nur ise evladı Ali'ye geçmiştir. Bu nur Hz. Fatıma ve Hz. Ali'nin izdivacı ile tekrardan birleşmiştir.³¹⁷

Buraya kadar anlatılan nur metaforu aslında daha önemli bir yere işaret etmektedir. İşaret edilen şey aslında Hz. Ali'nin ve Hz. Muhammed'in Allah karşındaki konumlarıdır. Çünkü Hz. Ali hakkında bizzat tanrı olduğu şeklinde ithamlar bulunmaktadır ve yukarıda anlatılanlar aslında bu ithamların yersiz olduğunu göstermektedir. Yukarıda da görüleceği üzere Alevî-Bektaşî inancında Allah'ın ilk yarattığı şey Muhammed Ali nurudur. Bu nur kutsal olanın ilk olarak kendini gösterdiği şeydir ve bu yönüyle kutsala en yakın olandır. Sonrasında kutsalın aşağıya doğru bir nevi "koni" misali açılarak ilerlediği ifade edilmektedir. Buna göre en yukarda bulunan Tanrı kendini ilk olarak Muhammed Ali nuruyla göstermiştir. Daha sonra aşağıya inildikçe kutsaldan uzaklaşmış ve maddi âlem meydana gelmiştir. Burada önemli olan husus kutsal varlıkla olan ilişkinin yakınlığıdır. Nitekim Muhammed Ali kutsaldan var olan ilk unsurlar olarak diğer tüm canlılardan en üstün olmuşlardır. Sonra gelen tüm canlılar ise onlara göre kutsal varlıktan aldıkları payları oranınca konumlanmışlardır. Anlatılan bu inancın temelinde ise vahdet-i vücûd öğretisinin yattığı ifade edilmektedir. Alevî-Bektaşî inancını büyük ölçüde etkileyen bu öğreti, Hak-Muhammed-Ali kavramlarının oluşumunda başat role sahiptir. Yine şunu söylemek gerekir ki Allah'tan çıkan bu nur ikiye ayrıldığında bu nurun bir parçasına nübüvvet nuru diğer parçasına da velayet nuru denilmiştir. Bu nurlar arasında da kesin çizgilerin olmadığı ifade edilmektedir.³¹⁸ Son olarak yukarıda anlatılanlar şöylece özetlenebilir:

Ali (Muhammed'le beraber) Allah'ın kendi nurundan yaratıldığı ilk nur olduğuna göre kutsal hiyerarşisinde Allah'tan hemen sonra gelir. Dolayısıyla o, çok daha alt basamaktaki yaratılmışlarla aynı düzlemde, onlarla özdeş bir kul olarak kabul edilemez.

³¹⁷ Yıldırım, *Geleneksel Alevilik*, 164-165.

³¹⁸ Yıldırım, *Geleneksel Alevilik*, 165-168.

Öte yandan Allah da değildir, zira Allah, Muhammed-Ali nurundan daha yukarıda, daha kapsamlı ve daha “tek” olarak vücut sahibidir. Muhammed-Ali Nuru ile Hak aynı değildir ancak birbirinden ayrı da değildir.³¹⁹

Yukarıda da görüleceği üzere Hz. Ali hakkında, Hz. İsa gibi çift tabiatlı olup olmama konusunda bir tartışma mevcut değildir. Hz. Ali'nin Hak karşısındaki konumu da vahdet-i vücûd öğretisi bağlamında anlaşılması gerekmektedir. Aksi takdirde onun tanrı olduğuna yönelik imalar ortaya atılmaktadır ve bunlar da konunun tam manasıyla anlaşılmasına mani olmaktadır. Şimdi aşağıda son olarak Hz. Muhammed ve Kutsal Ruh'a değinilecektir.

4.3.3. Kutsal Ruh ve Hz. Muhammed

Teslis akidesinin son halkasını da yukarıda da ifade edildiği üzere Kutsal Ruh oluşturmaktadır. Kutsal Ruh da, diğer iki unsur gibi Hıristiyanlarca tanrı olarak kabul edilmektedir. Bu inancın ne şekilde ve ne zaman ortaya çıktığına dair yukarıda bilgi verdiğim için buna tekrardan değinmeyeceğim. Ancak, asıl meselemiz olan Kutsal Ruh'un Hak-Muhammed-Ali üçlüsünde nereye konumlanacağı meselesine değinmek gerekmektedir. Öncelikle onun Hak-Muhammed-Ali inancında nereye konumlanacağı açık değildir. Şayet Allah ile Baba, Oğul ile Hz. Ali ve Kutsal Ruh ile Hz. Muhammed denk düşürülse bile bu son ikisi arasında bağ muğlak kalmaktadır. Hatta temelde bu son iki kavram arasında büyük farklılıklar vardır. Görüleceği üzere Kutsal Ruh Hz. Ali ile mi yoksa Hz. Muhammed ile mi denk düşmektedir belli değildir. Konumlandırma problemine değindikten sonra şimdi aşağıda (şayet Kutsal Ruh ve Hz. Muhammed denk ise) bu unsurlar arasındaki bazı farklılıklara değinilecektir.

Alevî-Bektaşî inanç esasları incelendiğinde gözümüze çarpan en önemli unsurlardan birisi peygambere iman mevzusudur. Alevî-Bektaşî inanç dünyasında temelde Allah'tan hemen sonra peygambere iman edilmesinin gerekliliği yatmaktadır. Onlara göre bir insan şayet peygamberlerden birisini inkâr etse bu onun Alevîlik-Bektaşîlik'ten çıkmış olduğunu gösterir. Nitekim bir Alevî-Bektaşî klasığı olan *Kitâb-ı Cabbâr Kulu* adlı eserde bununla ilgili şöyle buyurulduğu ifade dilmektedir: “Allah bütün nebîlerine, velîlerine, kitaplarına, emrine ve nehyine inanan kişinin şâhidliğini tutacaktır; nebîlerden birine inanmayan kâfirdir.” Burada açıkça peygamberlerin

³¹⁹ Yıldırım, *Geleneksel Alevîlik*, 174.

tümüne inanılması gerektiği belirtilmektedir. Peygambere iman etmek öyle önemli bir konumdur ki Alevî-Bektaşî inancının temelinde Allah'a iman etmekten hemen sonra peygambere iman etmek yatmaktadır. Nitekim Alevî-Bektaşîlerce muteber pek çok eserde Allah ismi anıldıktan hemen sonra Hz. Peygamberden başlayarak tüm diğer peygamberlere salavat getirildiği ifade edilmektedir. Bu durumun onların inanç dünyalarında peygamberlere imanı ne denli önemli bir mertebeye oturttuklarını göstermesi açısından önemlidir. Görüleceği üzere Alevî-Bektaşîler peygamber inancına sahiplerdir ve Hz. Muhammed de bir peygamber olarak kabul edilmektedir. Ancak onun konumu hem diğer tüm canlılardan hem de diğer peygamberlerden ayrıdır³²⁰ ve yukarıda da ifade ettiğim şekliyle bir konumlandırmaya sahiptir.

Kutsal Ruha'a geldiğimizde ise onun öncelikle teslisin diğer iki unsuru gibi Tanrı olarak kabul edildiğini ifade etmek gerekmektedir.³²¹ Ancak yukarıda gördüğümüz üzere Hz. Muhammed'in şahsında bir tanrılıktan söz edilmemektedir. Bilakis onun, nübüvvetin Hz. Ali'nin de velayetin sahibi olduğuna yukarıda değinmiştik. Bu bize göstermektedir ki Alevî-Bektaşîlerce Hz. Muhammed bir peygamberdir, Hıristiyanlarca da Kutsal Ruh bir tanrıdır ve bu ikisi arasında kökten bir farklılık mevcuttur. Hz. Muhammed'in ve Hz. Ali'nin Hak ile olan ilişkisine geldiğimizde ise onların Allah ile ne tür bir bağ ile bağlı olduklarına yukarıda işaret edilmiştir. Sonuç olarak bir peygamber ve bir tanrı arasında temelde bir farklılık mevcuttur, bu da birlikte değerlendirilmelerine manidir.

İkinci olarak şunu ifade etmek gerekmektedir ki Hıristiyanlığın peygamber anlayışı ile Müslümanların peygamberlik anlayışları farklıdır. Hıristiyanlar için peygamber aslında Hz. İsa değildir. Onlara göre Peygamber, insanların aydınlatıcısı olarak havarilere veya veli kişilere denilir. Onların Hz. İsa'ya yükledikleri misyon aslında İslamiyet'te Kur'an-ı Kerim ile aynıdır. Kur'an bilindiği üzere Allah'ın bir kelimidir ve Hıristiyanlar için de aslında Allah'ın kelamı olan şey Hz. İsa'dır.³²² Ancak Alevîlik-Bektaşîlik'te peygamber kavramı tam da Sünni çevrelerde olduğu gibidir.³²³ Bu da bize göstermektedir ki bu iki inanç arasında daha peygamberlik konusunda bile anlayış

³²⁰ Hüseyin Doğan, “Alevî-Bektaşî Kültüründe Nübüvvet İnancı”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12, (2019), 129-132.

³²¹ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 52.

³²² Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 218.

³²³ Doğan, “Alevî-Bektaşî Kültüründe Nübüvvet İnancı”, 132.

farklılığı mevcuttur. Birisinde Hz. Muhammed peygamber olarak kabul edilirken diğerinde havariler veya ermiş kişiler peygamberlik sıfatına uygun görülüşlerdir. Bu da bize göstermektedir ki Alevî-Bektaşîlerde peygamber kabul edilen Hz. Muhammed şayet imkân varsa belki havariler ile ilişkilendirilebilir, ancak bir tanrı olan Kutsal Ruh ile ilişkilendirilemez.

Kutsal Ruh hakkında diğer bir tartışma da onun sadece Baba'dan mı yoksa hem Baba'dan hem de Oğul'dan mı zuhur ettiği hakkındadır. Yunan kilise babalarına göre onun ortaya çıkışında asli unsur sadece Baba'dır. Oğul ikinci planda bir konuma sahiptir. Ancak Latin kilise babaları diye adlandırılan kilise adamlarının³²⁴ ve bugünkü Katolik, Protestan ve Anglikanların görüşüne göre ise, Kutsal Ruh'un yaratılmasında hem Baba hem de Oğul asli olarak yer almışlardır. Bu görüşe göre Kutsal ruh bu ikisinden birden "üfleme yoluyla" meydana gelmiştir.³²⁵ Hak-Muhammed-Ali inancında ise Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin Allah'ın bir nuru olarak yaratıldığına yukarıda değinmiştik. Hz. Muhammed tesliste olduğu gibi hem Allah'tan hem de Hz. Ali'den zuhur eden bir varlık değildir. O, Hz. Ali ile birlikte Allah'ın yarattığı ilk varlıktır ve o bir peygamberdir, Kutsal Ruh gibi bir Tanrı değildir. Sonuç olarak yaratılmaları hususunda da görüleceği üzere Kutsal Ruh ve Hz. Muhammed arasında farklılık bulunmaktadır.

Kutsal Ruh'un yukarıdan beri ifade ettiğim üzere teslisin diğer iki unsuru gibi Tanrı olduğu bilinmektedir. Onun bir Tanrı olması hasebiyle de doğal olarak ezeli olması gerektiği düşüncesi akıllara gelmektedir. Hıristiyanlarca tartışma konusu olan bir diğer husus işte bu ezeli tartışmasıdır. Bu tartışmanın taraflarından olan Katolik, Protestan, Ortodoks, ve Anglikanlara göre Kutsal Ruh da Baba ve Oğul gibi ezeli olmalıdır. Kutsal Ruh'un ezeli olduğunu kabul ettiğimizde ise teslis anlayışının ezelden beri var olduğu fikrini de kabul etmemiz gerekmektedir.³²⁶ Ancak Hak-Muhammed-Ali inancına geldiğimizde böyle bir ezeliğe rastlamamaktayız. Vahdet-i vücûd anlayışı göz önüne alındığında belki böyle bir ima ortaya atılabilse de, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin şahıs olarak ezeli olduklarından bahsedilemez. Onlar

³²⁴ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 60-61.

³²⁵ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 212.

³²⁶ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, 56.

yukarıda da ifade edildiği üzere Allah'ın nuru olarak yaratılmış ilk varlıklardır. Yaratılmış varlıkların da pek tabii olarak ezeli olduğu söylenemez.

4.4. Özet ve Değerlendirme

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki teslis fikri zaman içerisinde ortaya çıkmış ve tamamlanmış bir düşüncedir. Bilindiği üzere Hz. İsa'dan sonra ortaya çıkan görüşler dönem dönem konsiller toplanmak suretiyle tartışmaya açılmış ve bu tartışmalar sonucunda belli bir karara varılmıştır. Nitekim 325 yılında toplanan İznik konsilinde öncelikle Hz. İsa'nın Baba gibi aynı öze sahip bir tanrı olduğuna karar verilmiştir. Daha sonra İstanbul'da 381 yılında gerçekleştirilen ikinci bir konsilde ise Kutsal Ruh'un tanrılığı kabul edilmiştir. Daha sonra devam eden konsillerde sırayla İsa'nın hem tanrı hem de insan olarak iki tabiatının olduğuna karar verilmiştir. Böylelikle teslisin ana yapısı oluşturulmuştur.

Teslisin her üç unsuru da tanrı olarak kabul edilmektedir. Her birisinin aynı öze sahip ancak ayrı birer şahsiyet oldukları ifade edilmektedir. Bu üç unsur hakkında ezeli ve zamansal olmaları açısından iki farklı görüş ortaya atılmıştır. Bu bağlamda Tanrı'nın aynı anda nasıl hem bir hem de üç olduğu, her bir unsurun ne şekilde ezeli olduğu ve Tanrı'nın fiilleri gibi meseleler tartışılmıştır. Bu meselelerin tartışılması yanı sıra asıl bu tartışmaların altında yatan en önemli soru, teslis fikrinin nasıl ortaya çıktığı meselesidir. Yukarıda da ifade ettiğim üzere teslis, kilise babaları eliyle zaman içerisinde ortaya çıkarılmış ve son şekli verilerek oluşturulmuş bir inancı ifade eder. Ancak onlar bu inancı oluştururken eski bilgi birikimlerinin, yani felsefe ve eski Yunan inançlarının tesiri altında kalmışlardır. Çünkü teslisi oluşturan bu Hıristiyanlar aslında dine yeni girmiş eski putperestlerdir. Bu sebeptendir ki eski inançların etkisi altında kalmışlardır. Böylece teslis kilise babalarının elinde çeşitli eski inanç ve felsefelerin de katkılarıyla zaman içerisinde oluşturulmuştur. Teslis inancının kısaca oluşumuna dair özet buraya kadar verildikten sonra Hak-Muhammed-Ali üçlemesi ile olan farklılıklarına geçerek kısa bir değerlendirme yapılacaktır.

Hak-Muhammed-Ali inancı ile Teslis arasında temelde bazı farklılıklar mevcuttur. Öncelikle Baba ve Hak kavramları temelde birbirinden farklı iki unsurdur. Bu ikisi arasında tevhid inancı bağlamında bir farklılık bulunmaktadır. Bu durum iki unsurun

benzetilememesi açısından yeterli bir delil teşkil etmektedir. İkinci olarak Oğul ve Hz. Ali arasındaki ilişkinin de temelden sağlam olmayan bir yapıda olduğu gözler önüne serilmektedir. Nitekim Hz. Ali'nin insanıyeti bellidir ve bununla birlikte onun neden kutsala daha yakın olduğu vahdet-i vücûd öğretisinde kendisini göstermektedir. Son olarak Kutsal Ruh ve Hz. Muhammed arasındaki ilişkiye gelecek olursak burada da bir bağın olmadığı görülmektedir. Nitekim bunlardan birincisi bir tanrı iken diğeri bir peygamberdir. Bu da bize göstermektedir ki bu ikisi arasında bir bağ bulunmamaktadır.

Buraya kadar teslisin oluşumu ve sonrasında Hak-Muhammed-Ali ile olan ilişkisi incelenmiştir. Öncelikle şunu ifade etmek gerekmektedir teslis denen inanç umdesi kendi içerisinde bir oluşum sürecine tabidir. Onun oluşumunda yayıldığı coğrafya ve onu oluşturan insanların düşünce dünyasının çok büyük etkisi vardır. Aynı şekilde ikinci ve üçüncü bölümde de görüleceği üzere Hak-Muhammed-Ali inancının da oluşumunda coğrafya, kültür ve insanların düşünce dünyasının çok büyük etkisi vardır. İşte tam da burada şunu söylemek gerekir ki bu iki inanç umdesi de farklı iki düşünce dünyasına ve birikime dayanmaktadır. Birisi Yunan kültürü ve felsefesine dayanırken diğeri eski Türk kültürüne, göçebe yaşantısına ve sonrasında derin bir felsefi yapısı olan vahdet-i vücûd öğretisine dayanmaktadır. Bu da bize göstermektedir ki teslis ve Hak-Muhammed-Ali inancı arasında kurulmaya çalışılan bağ sadece sayı benzerliğinden öteye gitmemektedir. Öte yandan inançların birbirlerine belli oranda benzemeleri de o inançların birbirini kopyaladığını veya tamamen birinin diğeri etkisi altında kaldığını ifade etmez. Bu sebepten dolayı teslis ve Hak-Muhammed-Ali inancı arasında bazı benzerliklerin bulunması bunların direkt birbirinden etkilendiği veya Hak-Muhammed-Ali inancının teslisten etkilenerek oluşturulduğu anlamına gelmez. Nitekim hem teslis inancının hem de Hak-Muhammed-Ali inancının oluşum serüvenlerine yukarıda değinilmiştir. Sonuç olarak söylemek gerekirse her iki inanç umdesi de farklı geçmişlere sahip olan ve ayrı ayrı oluşmuş birer yapıdırlar, bunlar arasında bazı benzerliklerin olması da birinin diğeri bir nevi türevi veya kopyası olduğu anlamına gelmez.

BÖLÜM V

SONUÇ

Alevîlik-Bektaşîliği anlamak öncelikle onun oluşumunu ve tarihî arka planını öğrenmekle başlar. Alevîlik-Bektaşîliği bir kazağa benzetirsek şayet, onun her bir ilmeğinde geçmişin izlerini bulmak kolay olacaktır. İşte bu sebeple öncelikle onun tarihine odaklanmak gerekmektedir. Tarihî sürece baktığımızda ise bu durum Türklerin Müslüman olmasına kadar uzanmaktadır. Bilindiği üzere Türkler Müslümanlığı çok erken devirlerde seçmişlerdir. Pek çok devlet kurmuşlar ve yaşantılarını devam ettirmişler, sonrasında ise çeşitli sebeplerden dolayı yaşadıkları bölgelerden akın akın Anadolu'ya gelmeye başlamışlardır. Anadolu'ya gelen bu toplulukların kimisi şehirlere yerleşmiş kimisi de eski âdetleri olan göçebeliği devam ettirmişlerdir. Böylece Anadolu serüveni başlamıştır.

Anadolu'ya göç eden bu topluluklar arasında, çeşit çeşit insanlar yer almaktadır. Bu topluluklar arasında çeşitli meslek grubundan insanlar, çiftçiler, askerler vb. yer almakla birlikte tasavvuf erbabı pek çok kişi de Anadolu'ya akın etmiştir. Tasavvuf erbabı kişiler arasında Türkmen Babaları denilen bir grup insan dikkat çekmektedir. Bunlar İslam'ı tasavvufi ve eski Türk inançları çerçevesinde yorumlayan kişilerdir. Yine bunlar Türklerin İslamlaşması hususunda çok etkili olmuşlardır. Bu kişiler medrese eğitiminden uzak halk arasında İslam'ı yayan önemli figürler olmuşlardır. Bu önemli kişilerden birisi Ahmet Yesevî müridi olarak Anadolu'ya geldiği söylenen Hacı Bektâş-ı Velî'dir. O Babaî isyanından sonra Suluca Karahöyük'e yerleşmiş ve orada irşat faaliyetlerinde bulunmuştur. Onun öğretileri müntesipleri tarafından devam ettirilmiş ve Bektaşî tarikatı meydana getirilmiştir. Bu müntesipler arasında en önemlileri olarak Abdal Mûsâ, Seyyid Ali Sultan ve Balım Sultan sayılmaktadır. Baktaşî tarikatından ayrı olarak değinilmesi gereken diğer bir husus da, Şah İsmail önderliğinde kurulan Alevîlik'tir. Şah İsmail'in kurduğu bu kurum Türkmenler arasından pek çok müntesip sağlamayı başarmıştır. Böylece onun müntesipleri yayılarak pek çok bölgede Alevîlik varlığını göstermeye başlamıştır. Ancak Şah'ın Osmanlı'ya karşı aldığı yenilgi sonrası müntesiplerinin bir kısmı Anadolu'da kalmış

ve burada yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Fakat uğradıkları takibat onları Bektaşîlik içerisinde yaşamlarını sürdürmeye zorlamıştır. Böylelikle Alevîlik-Bektaşîlik kaynaşması gerçekleşmiştir.

Alevîlik-Bektaşîliğin ve onun inanç sisteminin oluşumunda yukarıda bahsettiğimiz Türkmen babaları ve Türkmenler çok etkili olmuşlardır. Yukarıda da görüldüğü üzere akın akın Anadolu'ya göç eden Türkmen nüfus geldikleri coğrafyaların izlerini de heybelerinde getirmişlerdir. Gerek kültürel gerekse inanç boyutunda çeşitli motifler onlarla birlikte Anadolu'ya ulaşmıştır. Getirmiş oldukları bu motifleri yeni yeni adapte oldukları İslam ile yeniden boyayarak veya ona şekil vererek kendine has bir yapının ortaya çıkmasına sebebiyet vermişlerdir. Bu yapının temel taşlarından birisi Hak-Muhammed-Ali inancıdır. Hak-Muhammed-Ali inancının oluşumunda Anadolu'ya gelen bu Türkmen çevrelerin eski inançlarının ve tasavvufi düşüncelerin büyük bir etkisi vardır. Bu Türkmen çevrelerinin İslam'a geçmeden önce inandıkları dinler arasında Eski Türk Dini, Şamanizm, Budizm, Maniheizm gibi dinler mevcuttur. Bu dinlerin ortak bazı inançları mevcuttur. Bu inançlardan ilki tenasüh inancıdır. Bu inanca göre bir kişi ölümünden sonra tekrar başka bir bedende dünyaya gelmektedir ve yaşantısına bu yeni şekliyle devam etmektedir. İkinci olarak bu dinlerin ortak kullandıkları inanç, hulul inancıdır. Bu da tanrının insanda veya başka bir varlıkta vücut bulmasını ifade etmektedir. Son olarak bu dinlerin ortak olarak kullandıkları inanç motifi don değiştirme inancıdır. Bu inanca göre de insan özünden bir şey kaybetmeksizin şeklini değiştirip dönüştürebilmektedir. İşte bu üç inanç motifi Türkmenlerin hafızasında canlılığını Müslüman olsalar dahi korumaya devam etmiştir. Böylelikle onlar bu motifleri İslam içerisinde de kullanmaya devam etmişlerdir. Nitekim Hz. Ali, Hacı Bektâş ve pek çok Alevî-Bektaşî büyüğü hakkında bu motiflerin izleriyle bezenmiş menkıbeler mevcuttur. Bunun sebebi ise hem yukarıda bahsettiğimiz Türkmen babalarıdır hem de, Türkmenlerin şehirden uzakta dağlarda ve kırsalda hayat sürmeleridir. Nitekim onlar Müslüman olsalar da çalışma ortamları gereği şehirden uzakta yaşamlarını sürdürmüşler ve klasik medrese eğitiminden uzak kalmışlardır. Bu sebeple kendi inanç formlarını oluşturmada daha esnek bir ortama sahip olmuşlardır. Durum böyle olunca onlar geçmişten getirmiş oldukları inanç formlarının üzerine İslami bir boya ekleyerek yeni inanç formlarını ortaya çıkarmışlardır. İşte Hak-Muhammed-Ali inancının kısaca ortaya çıkışında etki eden birinci sebep Türkmenler ve onların eski dinleridir. İkinci bir sebep ise tasavvufi

düşünceler ve akımlardır. Bu tasavvufi düşüncelerin başında ise vahdet-i vücûd gelmektedir. Vahdet-i vücûd düşüncesi dönemin en etkili düşünce akımlarından olması hasebiyle Alevîlik-Bektaşîliği de etkisi altına almıştır. Nitekim bu öğretiyeye sahip Kalenderiler ve Hurufiler yaşamlarını Alevîlik-Bektaşîlik içerisinde sürdürmeye başlamasıyla vahdet-i vücûd öğretisinin çeşitli formları da Alevîlik-Bektaşîlik içerisinde kendini göstermeye başlamıştır. Yine bu iki düşünce ekolünün mensuplarının benimsemiş olduğu panteizm ve insan merkezli tanrı tasavvuru düşüncesi de Alevîlik-Bektaşîliği belli oranda etkilemiştir. Böylece tasavvuf, Alevî-Bektaşîlerin eski dinlerinden getirdikleri inanç umdeleriyle birlikte belli oranda oluşturdukları Hak-Muhammed-Ali inancının ikinci ayağını oluşturmuş bulunmaktadır. Özetle söylemek gerekirse, nasıl ki bir hamur sırayla malzemeleri katılıp, zamanla mayalanıp ve sonra fırınlanarak ekmeğe dönüşüyorsa, aynı şekilde Hak-Muhammed-Ali inancı da eski inançların İslam ile yeniden şekillenmesiyle ve sonrasında tasavvuf çeşnisini de elde etmesiyle süreç içerisinde meydana gelmiştir. Herhangi bir dinden direkt bir kopyalama ile vücûda gelmemiştir. Alevî-Bektaşîler zaten kendilerinde bulunanı zamanla yeni kalıplar içerisinde yorumlayarak kendi öz ve biricik inanç formlarını oluşturmuşlardır. Bu yönüyle yalnızca sayı benzerliğine veya belli bazı ufak benzerliklere bakılarak Hak-Muhammed-Ali inancının Hıristiyanlık'taki tesliden alındığı veya bizzat teslis olduğu iddia edilemez. Nitekim teslis ile aralarında da temelde bazı farklılıklar mevcuttur. Şimdi aşağıda son olarak bu farklılıklara değineceğim.

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki Hıristiyanlığın teslis inancının oluşumu kendi iç dinamiklerine dayanmaktadır. Bu dinamikler eski medeniyetlerden aldıkları inanç umdeleri ve yeni felsefeler olarak ifade edilebilir. Onlar Hz. İsa'nın ve Tanrı'nın özelliklerini anlamaya ve açıklamaya çalışırken eski inançlarından ve yeni felsefelerden yararlanmışlardır. Böylece konsiller aracılığı ile de Baba Oğul Kutsal Ruh fikrine zaman içerisinde ulaşmışlardır. Bu açıdan teslis Hak-Muhammed-Ali inancından farklı bir temel ve zemine sahiptir. Hem Alevî-Bektaşîler hem de Hıristiyanlar inançlarını oluştururken öncelikle kendi iç dinamiklerinden faydalanmışlardır. Böylece şunu ifade etmek gerekir ki her iki yapının da (teslis ve Hak-Muhammed-Ali) temeli farklı coğrafyalara, zamanlara ve anlayışlara dayanmaktadır. Pek tabii olarak bazı benzerlikler olmakla birlikte bu iki inanç unsurunun iki ayrı temel üzerinde bina edildiğini ifade etmek gerekmektedir. Nitekim

birisi Eski Yunan Felsefesi ve Putperestlik üzerinde yükselirken, diğeri ise Eski Türk İnanışları ve o dönem Türklerin yaşadıkları bölgelerde yaygın olan Budizm, Maniheizm ve İslam gibi dinler üzerinde yükselmektedir.

Alevîlik-Bektaşîliğin Hak kavramı ile Hıristiyanlığın Baba kavramını karşılaştırdığımız zaman ise öncelikle temelde bir farklılık olduğu gözümüze çarpacaktır. Bu farklılık tevhid inancı bağlamındadır. Alevîlik-Bektaşîlik'te tanrının tek ve bir oluşu yani tevhid inancı çok önemli bir yer teşkil etmektedir. Böylece onlar Hak kavramını bu bağlamda ele almaktadırlar. Ancak Hıristiyanlığın Baba kavramına geldiğimizde yukarıda da ifade ettiğim gibi Babayı bir veya tek olarak ifade etmek pek olanaklı durmamaktadır. İkinci olarak Tanrı'nın fiilleri konusuna geldiğimizde ise Hak her şeye gücü yeten ve tek başına fiilleri gerçekleştiren iken, Baba ise işlerini paylaşımlı olarak yapmaktadır. O işlerini Oğul ve Kutsal Ruh ile paylaşmaktadır. Üçüncü olarak Baba, kendisine verilen bu ismi İsa'yı doğurmak suretiyle kazanmıştır, ancak Hak için ne bir doğurma ne de bir doğurulma söz konusudur. Anlatılanlar ışığında görüleceği üzere Hak ve Baba arasında temelde bazı farklılıkların olduğu görülmektedir.

Hak-Muhammed-Ali inancındaki Hz. Ali kısmına geldiğimizde ise onun teslisteki karşılığı olarak Hz. İsa'yı görmekteyiz. Hz. İsa Hıristiyanlarca bir tanrıdır ve insan olarak dünyaya gelmiştir. O bu yönüyle iki tabiatlı (hem tanrı hem insan) bir varlıktır. Ancak Hz. Ali'nin çift tabiatlı olduğuna dair her hangi bir iddia yoktur. Bununla birlikte onun tanrısallığına yönelik bazı iddialar vardır. Bu iddialar ise vahdet-i vücûd öğretisinden çokça etkilenmiş Alevîlik-Bektaşîliği bu yönüyle incelemekten kaynaklanmaktadır. Hz. Ali'nin tanrısallığı yukarıda da anlattığım nur metaforuna bağlı olarak vahdet-i vücûd düşüncesi çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bunlara ek olarak şunu söylemek gerekir ki, vahdet-i vücûd öğretisi bir nevi demir leblebi misali çetrefilli bir konudur. Bunun göçebe Türkmen çevrelerde anlaşılması pek tabii anlayış farklılıklarının ve farklı yorumların yapılmasına sebebiyet vermiş ve bu sebeple Hz. Ali bir tanrı olarak lanse edilmektedir. Fakat yukarıda da bahsettiğim üzere Hz. Ali bir tanrı olmaktan ziyade kutsal olana daha yakın olması hasebiyle kutsaldır ve öncüdür. Özetle söylemek gerekirse Hak-Muhammed-Ali inancının Ali'si ile teslisin İsa'sı birbirinden ayrı unsurlardır. İlki hiyerarşide kutsala yakın olmakla kutsallık elde

ederken ikincisi bizzat tanrı olmakla kutsallığı elde eder ve yine ilki hakkında ikincisi gibi çift tabiatlı olma tartışması yoktur.

Son olarak Kutsal Ruh ve Hz. Muhammed arasındaki karşılaştırmaya geçecek olursak burada da öncelikle karşımıza müntesipleri tarafından birisinin tanrı diğersinin ise bir peygamber olarak algılandığı çıkmaktadır. Nitekim Alevî-Bektaşî düşüncesine baktığımızda kuvvetli bir peygamber inancı karşımıza çıkmaktadır. Onlar Hz. Muhammed'e son peygamber ve Hak ile arasında bulunan hiyerarşik ilişkiden kaynaklanan sebeple (nur metaforu) diğer insanlardan daha üstün olarak bakarlar. Bu sebeple Hz. Peygamber'in bir tanrı olmadığı açıkça ortaya çıkmış olacaktır. Ancak teslisin üçüncü unsuru Kutsal Ruh bizzat tanrıdır ve Hz. Muhammed'den bu yönüyle ayrılmaktadır. İkinci olarak Hıristiyanların peygamber inancı ile Alevî-Bektaşîlerin peygamber inancının farklı olduğunu da ifade etmek gerekmektedir. Bu yönüyle de bu iki kavram birbirinden ayrılmaktadır. Son olarak şunu ifade etmek gerekir ki Hıristiyanların bir bölümüne göre Kutsal Ruh hem Baba'dan hem de Oğul'dan tezahür etmiştir. Ancak Hz. Muhammed bizzat Hak tarafından bir nur olarak yaratılmıştır. O, Hz. Ali ile birlikte bir nur olarak meydana gelmiştir. Onun yaratılışında Hz. Ali'nin bir dahli yoktur. Görüleceği üzere Hz. Muhammed bu yönüyle de Kutsal Ruh'tan ayrılmaktadır.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse Hak-Muhammed-Ali inancının kaynağını dışarıda aramak beyhudedir. Onu aramak isteyen bizzat Alevîlik-Bektaşîliğin özüne bakması gerekmektedir. Bu inanç Alevî-Bektaşîlerin kendi bağrından açmış bir çiçektir. Bu çiçeğin kökleri Türkmen inançlarında ve İslam'da aranmalıdır. Hıristiyanlığın teslis doktrininde bu kökleri bulmak kabil değildir.

REFERANSLAR

- Aksu, Hüsametdin. “Hurûfilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/408-412. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Aydoğan, Gülüzar. *Seyyid Nesimi ve Şah İsmail Hatâyi'nin Şiir ve Kelamlarında Tenasüh, Hulûl, Tecsim*. Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Hacı Bektaş Veli Araştırma ve Uygulama Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Azamat, Nihat. “Kalenderiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/253-256. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bayraktar, Mehmet. *Bir Huristiyan Dogması Teslis*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Birge, John Kingsley. *Bektaşîlik Tarihi*. çev. Reha Çamuroğlu. İstanbul: Ant Yayınları, 1. Basım, 1991.
- Bozkurt, Fuat. *Buyruk*. İstanbul: Salon Yayınları, 6. Basım, 2020.
- Bulut, Halil İbrahim (ed.). *Anadolu'da Aleviliğin Dünü ve Bugünü*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2010.
- Bulut, İbrahim - Yıldız, Harun. *Alevîlik Bektaşîlik Tarihi, Dini, Sosyal ve Güncel Boyutlarıyla*. Ankara: Bilay, 1. Basım, 2021.
- Çetin, İsmet. “Türk Halk Edebiyatında Hz. Ali“, *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*. ed. Ahmet Yaşar Ocak. 193-215. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Çift, Salih. “Bektâşî Geleneğinde Vahdet-i Vücûd ve İbnü'l-Arabî”. *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)* 23 (2009), 257-279.
- De Jong, Frederick. “Bektaşîlik'te İkonografi: Dini Kıyafetlerde, Ayinlerde Kullanılan Eşyalarda ve Resim Sanatında Sembolizm ve Temalar Üzerine Bir İnceleme”. *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*. ed. Ahmet Yaşar Ocak. 265-296. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Demirci, Kürşat. “Hulul”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Doğan, Hüseyin. “Alevî-Bektâşî Kültürde Nübüvvet İnanççı”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (Temmuz 2019), 129-151. <https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.530641>
- Duran, Hamiye (ed.). *Alevî-Bektâşî Klasikleri Velâyetnâme*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2. Basım 2014.

- Eröz, Mehmet. *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşılık*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 3. Basım, 1992.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki. *Alevilik Sünnilik "İslam Düşüncesi"*. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1. Basım, 1979.
- Fatih Usluer, *Hurufilik İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1. Basım, 2009.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Alevî-Bektaşî Teolojisinin Temel Taşı: Alevî-Bektaşî İnançlarında Hz. Ali". *Geçmişten Günümüze Alevî-Bektaşî Kültürü*. ed. Ahmet Yaşar Ocak. 241-267. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Türkiye 'de Alevilik Bektaşılık*. İstanbul: Selçuk Yayınları, 4. Basım, 1996.
- Gündüz, Şinasi. *Huristiyanlık*. İstanbul: İsam Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Gündüz, Şinasi. *Pavlus Huristiyanlığın Mimarı*. İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, 4. Basım, 2014).
- Gündüz, Tufan. "Şah İsmâîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/ 253-255. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kaleli, Lütfi. *Binbir Çiçek Mozaği Alevilik*. İstanbul: Can Yayınları, 3. Basım, 1996.
- Koç, Mustafa. "Eski Anadolu Türkçesi Karışık Dilli Metinlerden Barak Baba Manzummesi". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 28 (2018), 281-300.
- Köprülü, Mehmet Fuad. *Anadolu 'da İslamiyet*. İstanbul: Alfa, 1. Basım, 2017.
- Köprülü, Mehmet Fuad. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. Ankara: Akçağ, 5. Basım, 2009.
- Köprülü, Mehmet Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. İstanbul: Alfa, 5. Basım, 2020.
- Lala, Avni. *Arnavutlukta 'ki Bektâşî İnanç ve Ritüellerinin Sosyolojik Analizi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Melikoff, İrene. "Alevî-Bektaşîliğin Tarihi Kökenleri Bektaşî-Kızılbaş (Alevî) Bölünmesi ve Neticeleri". *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye 'de Alevîler Bektaşîler Nusayrîler*. ed. İsmail Kurt vd. 17-23. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 1999.
- Melikoff, İrene. "Bektaşî-Alevîler'de Ali'nin Tanrısallaşması". *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*. ed. Ahmet Yaşar Ocak. 77-98. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

- Melikoff, İrene. *Efsanaden Gerçeğe Hacı Bektaş*. çev. Turan Alptekin. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 7. Basım, 2010.
- Melikoff, İrene. *Uyur İdik Uyardılar*. çev. Turan Alptekin. İstanbul: Demos Yayınları, 5. Basım, 2019.
- Noyan, Bedri. *Bektaşîlik Alevîlik Nedir?*. İstanbul: Ant Yayınları/Can Yayınları, 3. Basım, 1995.
- Ocak, Ahmet Yaşar (ed.). *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 2014.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Alevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Anadolu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/110-116. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Balım Sultan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/17-18. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Bektaşîlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/373-379. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 13. Basım, 2018.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Alt Yapısı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 9. Basım, 2020.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik Kalenderîler*. İstanbul: Timaş Yayınları, 5. Basım, 2020.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*. İstanbul: Timaş Yayınları, 8. Basım, 2020.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türk Sufiliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim, 2. Basım, 2018.
- Oğuz, Burhan. *Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri II*. İstanbul: Simurg, 1. Basım, 1997.
- Öngören, Reşat. “Safeviyye” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/460-462. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özköse, Kadir. “Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Haziran-2003), 249-280.
- Sarıkaya, Saffet. *Anadolu Aleviliğinin Tarihî Arka Plânı (XI-XIII. Asırlar)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1. Basım, 2003.

- Selçuk, Ali. *Ağaçeri Türkmenleri Tahtacılar*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Basım, 2008.
- Soyal, Fikret. *Kelâmcıların Tevhid Müdafası*. Ankara: İksad, 1. Basım, 2020.
- Şahin, Haşim. “Seyyid Ali Sultan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 49/48-50. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 11. Basım, 2009.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1. Basım, 1971.
- Turan, Osman. *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 23. Basım, 2014.
- Turgut, Vedat. “Cemâlüddin Musa Sâvî/Zilî ve Şeyh Osman-ı Velî ile Ahfadına Dair Vakfiyeler ve Düşündürdükleri (Vahdet-i Tarikat)”. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2020), 1029-1073.
- Üçer, Cenksu. *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Üzüm, İlyas. “Kızılbaş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/546-557. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Waardenburg, Jacques. “Teslis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yakar, Sümeyra. *Alevilikte Hak, Muhammed, Ali İnancı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Yazıcı, Tahsin. “Cüneyd-i Safevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/123-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yıldırım, Rıza. *Aleviliğin Doğuşu Kızılbaş Sufiliğinin Toplumsal ve Siyasal Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Yıldırım, Rıza. *Geleneksel Alevilik İnanç, İbadet, Kurumlar, Toplumsal yapı, Kolektif Bellek*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Yıldırım, Rıza. *Hacı Bektaş Veli'den Balım Sultan'a Bektaşiliğin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Yıldırım, Rıza. *Menâkıb-ı Evliyâ (Buyruk) Tarihsel Arka Plan, Metin Analizi, Edisyon-Kritik Metin*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Yılmaz, Ali vd. (ed.). *Alevî-Bektaşî Klasikleri Makâlât*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1. Basım, 2010.

Yılmaz, Necdet (ed.). *Hacı Bektâş-ı Velî ve Bektâşîlik*. İstanbul: Server İletişim, 1. Basım, 2013.

Yitik, Ali İhsan. “Tenâsüh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/441-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

ÖZGEÇMİŞ

Ad ve Soyad:

Osman Hulusi Arslan

İletişim Bilgileri:

E-posta (1): xxxx@ibnhaldun.edu.tr

E-posta (2): xxxx@gmail.com

Eğitim:

2013 – 2018 İlahiyat Lisans, İstanbul Üniversitesi, Türkiye

2018 – 2022 Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans, İbn Haldun Üniversitesi,
Türkiye

İş Deneyimi:

2019 – devam etmekte Milli Eğitim Bakanlığı